

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

КОРПАЛЮК ВІТАЛІНА ВОЛОДИМИРІВНА

Допускається до захисту:
в.о. завідувача кафедри
історії України
та спеціальних галузей
історичної науки,
д.і.н., професор Темірова Н.Р.

« ____ » _____ 2020 р.

ПОТОЦЬКІ НА ТЕРЕНАХ ПОДІЛЛЯ

Спеціальність 032. Історія та археологія

Магістерська робота

Науковий керівник:
Темірова Н.Р., професор кафедри
історії України та спеціальних галузей
історичної науки, д.і.н., професор

Оцінка: ____ / ____ / ____

Голова ЕК:

Дровозюк С.І., д.і.н., професор

Корпалюк В. В. Потоцькі на теренах Поділля. Спеціальність 032 «Історія та археологія», ОП «Історія та археологія». ДонНУ імені Василя Стуса, Вінниця, 2020.

Потоцькі – один з найбільш заможних і впливових шляхетсько-магнатських родів Польщі. Визначний внесок вони зробили у розвиток Подільського регіону протягом ХУІІ – початку ХХ ст. Кожне покоління роду Потоцьких позначалося неординарними особистостями, які брали участь у політичному та соціально-економічному житті. У кваліфікаційній роботі простежено походження роду, його генеалогічний розвиток, показана еволюція маєтностей на Поділлі, господарська та добродійна діяльність. Окремо приділено увагу приватному життю представників Потоцьких.

Ключові слова: Потоцькі, землеволодіння, суспільно-політична діяльність, Поділля, приватне життя.

76 с. Бібліограф.: 68 найм.

Korpaliuk V. V. Potocki in the area of Podillya. Specialty 032 «History and Archeology», EP « History and Archeology ». Vasyl' Stus DonNU, Vinnytsia, 2020.

Potocki – one of the wealthiest and most influential noble and magnate families in Poland. They made a significant contribution to the development of the Podolsk region during the XVIII – early XX centuries. Each generation of the Potocki family was marked by unusual personalities who took part in political and socio-economic life. The qualification work traces the origin of the genus, its genealogical development, shows the evolution of estates in Podolia, economic and charitable activities. Special attention is paid to the private life of the Potocki representatives.

Keywords: Potocki, land tenure, socio-political activities, Podillya, private life.

76 p. Bibliography: 68 items.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1 Історіографічний аналіз проблеми	8
1.2 Характеристика джерел і методологічні засади	15
РОЗДІЛ 2. МІСЦЕ РОДУ ПОТОЦЬКИХ В УКРАЇНІ	20
2.1 Походження Потоцьких на Поділлі	20
2.2 Суспільно-політична активність представників роду	29
РОЗДІЛ 3 СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОТОЦЬКИХ	40
3.1 Еволюція маєтностей Потоцьких	40
3.2 Господарська та добродійна діяльність	50
РОЗДІЛ 4 ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ ПОТОЦЬКИХ	55
3.1 Супутниці Потоцьких-чоловіків	55
3.2 Шлюбні стратегії жінок із роду Потоцьких	62
ВИСНОВКИ	72
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	77
ДОДАТКИ	84

ВСТУП

Зі здобуттям Україною незалежності зростає інтерес людей до власного походження, коренів свого роду. Останнім десятиліттям в Україні спостерігається поглиблена тенденція до вивчення історії окремих родів, виникають нові генеалогічні розвідки, посилюється інтерес до історичних досліджень. Якщо раніше, за часів Радянського Союзу, приховували своє відношення до аристократичних родів України та Польщі, а генеалогічні розвідки такого плану біли непопулярні, то зараз відзначається справжній сплеск подібних досліджень. На жаль, впродовж комуністичного режиму було втрачено чимало важливих документів, в тому числі і архівних, які могли допомогти більш суттєво вивчити аристократичне життя українців у XIX ст. Також багато цінних документацій вивезено закордон та знаходяться поза межами можливостей досліджень українських істориків.

У зв'язку із цим слід зазначити, що в історичній науці назріла об'єктивна потреба у вивченні біографій непересічних представників роду Потоцьких, неупередженого висвітлення їх життя і спадщини в контексті їхнього впливу на становлення української аристократії, оскільки, з огляду на ідеологічну заангажованість радянської історіографії та порівняну малодоступність джерел іноземних архівосховищ, ґрунтовних спеціальних праць із даної теми створено не було. Історія роду Потоцьких дотепер залишається малодослідженою, а отже, актуальною для наукового пошуку. Існує чимала прогалина у вивченні життя аристократії минулих століть.

Досліджувати польську та українську аристократію XIX століття неможливо без вивчення історії роду Потоцьких, які привертали увагу істориків різних країн переважно в контексті діяльності окремих представників цього клану. Багата культурна спадщина, якою володіє наша держава внаслідок діяльності представників цього роду переконливо доводить, що історія

Потоцьких є надзвичайно важливою в контексті відтворення як загальної історії України, так і загальної історії Польщі.

Великий інтерес викликають цікаві історії з особистого життя роду Потоцьких, тому дана курсова робота присвяченна розгляду й детальному висвітленню шлюбних відносин і не тільки шлюбних, даного аристократичного роду. Оскільки історія показує нам, що в житті кожного присутні почуття, навіть якщо особи є представниками аристократичної знаті. Наголошення на тому, що особливо в такому випадку мають більш значне місце укладення шлюбів по бажанню серцю та не тільки, мають місце таємні історії кохання, має місце пошук «справжнього щастя» для серця, одружуючись дві, тричі або декілька раз.

Питання землеволодіння і землекористування, економічної діяльності та переорієнтації маєтків Потоцьких у Правобережній Україні в умовах переходу аграрного сектора на ринкові засади істориками недостатньо вивчено.

На підставі широкого кола джерел, що зберігаються в архівах України, Польщі та Росії, у роботі реконструюється історія маєтків Потоцьких і аналізується економічна діяльність у них. Уперше з'ясовано скільки землі й залежних селян належало представникам різних гілок родини Потоцьких у зазначений період. Подальшого вивчення набули дослідження механізмів управління поміщицькими маєтками. У роботі розкрито родинно-своєцько-дружні зв'язки у межах роду Потоцьких для відтворення ролі різних представників родини у соціально-економічному житті Правобережжя.

Мета дослідження полягає у дослідженні історії та місця роду Потоцьких в поступі Подільського регіону на тлі соціально-економічних змін протягом кінця ХУІІІ – початку ХХ ст.

Для її досягнення необхідно розв'язати наступні **завдання**:

- вивчити ступінь відображення роду Потоцьких в історіографії, сформуванати джерельну базу, окреслити методологію дослідження;

- дослідити походження Потоцьких на Поділлі;
- охарактеризувати суспільно-політичну активність представників роду;
- простежити зміни у землеволодінні графів Потоцьких, зумовлені політичними подіями, господарською доцільністю, родинними стосунками тощо;

- з'ясувати роль графів Потоцьких у формуванні і розвитку окремих галузей промисловості та запровадженні нових методів господарювання у Подільському регіоні;

- показати особливості шлюбних стратегій представників роду Потоцьких.

Об'єктом дослідження є аристократичний рід Потоцьких.

Предметом дослідження виступає місце представників роду Потоцьких у соціально-економічному та політичному розвитку Поділля.

Наукова новизна дослідження. Питання землеволодіння і землекористування, економічної діяльності та переорієнтації маєтків Потоцьких у Правобережній Україні в умовах переходу аграрного сектора на ринкові засади істориками недостатньо вивчено. У роботі розкрито родинно-своєцько-дружні зв'язки у межах роду Потоцьких для відтворення ролі різних представників родини у соціально-економічному житті Правобережжя.

Науково-практична значимість дослідження зумовлена перспективами застосування здобутого у магістерській знання до поглиблення концепції української історії. Результати дослідження можна використовувати у процесі написання комплексних досліджень з історії України, історії Подільського регіону. Матеріали магістерської доречно залучити для здійснення організаційно-виховної роботи в учнівсько-студентському середовищі.

Апробація результатів дослідження здійснено на кількох наукових конференціях, серед яких такі: XXI Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційні вектори розвитку сучасних наукових досліджень».

Дніпро, 2018; XII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція. Дніпро, 25 грудня 2018 р.; Міжнародна наукова конференція «Травневі студії 2019: історія, політологія, міжнародні відносини». Вінниця, 24 квітня 2019 р. За підсумками магістерського дослідження підготовано публікації: «Жінка в польському аристократичному середовищі (на прикладі роду Потоцьких)». Зимові наукові підсумки 2018 року: XII Міжнародна науково-практична інтернетконференція: тези доповідей, Дніпро, 25 грудня 2018 р. Ч. 1. Дніпро: НБК, 2018. С. 118 -122; «Аристократичний шлюб у XIX ст.: між свободою та суспільними нормами». Матеріали міжнародної наукової конференції «Травневі студії 2019: історія, політологія, міжнародні відносини», 24 квітня 2019 р. Вип. 4. С.92-94; «Шлюбна поведінка дочок С. Потоцького як вияв емансипації». Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. Вип. 12. Т. 2. С. 71-73.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків, списку джерел і літератури, який включає 68 найменувань, додатків. Загальний обсяг магістерської роботи складає 92 сторінки, з яких на основний текст припадає 76 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографічний аналіз проблеми

В історії вивчення роду Потоцьких, їхньої діяльності на Поділлі доречно виокремити три періоди: імперський (XIX – початок XX ст.), радянський (1920-ті р. – кінець 1980-х рр.), сучасний (1990-ті – 2000-ні рр.). Кожен з них вирізняється проблематикою, методологічними підходами, джерельною базою, що зумовлювалися відповідною суспільно-політичною кон'юнктурою та потребами історичної науки.

Перший період припадає на «довге» XIX ст. Наприкінці XIX ст. Лікар А.Ролле, який жив у Кам'янці-Подільському і періодично друкував історичні нариси. Протягом 1870-х – 1890-х рр. він опублікував кілька десятків праць, присвячених історії Поділля, що стало результатом багаторічних пошуків в архівах і численних бібліотеках магнатських дворів Речі Посполитої. Серед цих праць, зокрема «Тульчинський двір», «Доля красуні» та «Фатіма». У XIX ст. ці праці користувалися великою популярністю, та й сьогодні вони мають неабияке історіографічне значення. Однак при уважнішому аналізі праці А.Ролле викликають сумніви у своїй достовірності.

Автор і справді виклав у них величезну кількість інформації, що базується на джерелах і документах, нині вже втрачених або недоступних для дослідників. Але справедливим є й те, що він, як ніхто інший, применшив історичну цінність джерел завдяки своєму специфічному методу дослідника і письменника, який полягає в прикрашанні оповіді фантазією і вигадкою скрізь, де йому бракувало конкретної інформації. Маючи доступ до багатьох надзвичайно цікавих історичних матеріалів, Ролле нерідко обходив мовчанням важливі факти, які, на його думку, компрометували родини з історичними прізвищами. Це ж

стосувалося й історії роду Потоцьких, і зокрема Софії Главані. Оскільки праці Ролле були першими біографічними студіями про Софію Потоцьку, дослідники й досі вважають ці опрацювання історичних джерел достовірними. Окрім того, Ролле мав доступ до Тульчинського архіву, що також вказувало на його можливість знати достовірні факти з життя аристократки [22, с. 24]. Відомості Ролле впродовж багатьох років передруковувались багатьма виданнями, розповсюджуючи недостовірну, а інколи й вигадану інформацію про представників роду Потоцьких.

За радянської доби сформувалася своєрідна концепція історичного процесу, ґрунтована на марксистсько-ленінській світоглядній системі. Історична наука цього періоду позначалася протиріччями: з одного боку, спостерігаємо доволі інтенсивне опрацювання фактичного матеріалу, з іншого натикаємося на світоглядну обмеженість наукового пошуку. Повною мірою це стосується вивчення історії Потоцьких.

Радянська концепція базувалася на марксистській методології та репрезентована працями М. Яворського, О. Погребінського та інших [50; 67]. В них показано, що в умовах розвитку капіталістичних відносин дворянське землеволодіння занепадало. В якості прикладу автори зверталися й до маєтностей Потоцьких. За словами М. Яворського, завдяки перевазі хліборобського хазяйства, дворянство все ще осталося упривілейованим, панівним станом [67, с. 80, 85]. Загалом же з 1930-х рр. проблема польського землеволодіння та відповідно й Потоцьких практично зникла з поля зору науковців. Під пресом ідеологічних стереотипів тривалий час вважалося недоцільним вивчати шар суспільства, знищений внаслідок здійснення більшовиками аграрної політики.

Відновлення уваги до проблеми припадає на кінець 1950-х – початок 1960-х рр. Тема великого землеволодіння, у радянській термінології «поміщицького», була присутня у працях, присвячених, передусім проблемам

російського села у «довгому» XIX ст. Л. Мінарик подала економічну характеристику великих земельних власників Росії кінця XIX – початку XX ст., серед яких згадуються і польські магнатурії, а серед них і Потоцькі. Нею привернута увага до масштабів землеволодінь, характеру, історії походження. Зокрема, вона проаналізувала родинні зв'язки Потоцьких. Наголосила на тому, що їхні багатства не вичерпувалися земельними угіддями, а спирались і на володіння великими промисловими підприємства. Так, у власності Потоцьких перебували Теплицько-Ситківський, Гайсинський, Шепетівський цукрові заводи, винокурні заводи в Гайсинському і в Брацлавських повітах Подільської губернії [46, с. 24]. Авторка дійшла висновку, що великі поміщицькі латифундії, будучи носіями пережитків кріпосництва, гальмували подальший економічний розвиток імперії.

З початку 1960-х рр. з'явилася низка праць А. Анфімова, присвячених поміщицькому господарству пореформеної Росії, серед яких найзначущою є монографія «Крупное помещичье хозяйство Европейской России (к. XIX – н. XX в.)». Її відмінною характеристикою стало привернення уваги до регіональних особливостей дворянсько-поміщицького землеволодіння. Правобережну Україну дослідник відносив до регіонів з високим рівнем економічного розвитку. В цілому ж, на його думку, поміщицьке землеволодіння у своїй більшості залишалося станово-дворянським з напівкріпосницькими ознаками. А. Анфімов привернув увагу до репресивної політики царської адміністрації по відношенню до землевласників польського походження, що брали участь у повстанні 1863 р., внаслідок якої велика частина земель переходила землевласникам російського походження [1, с. 46]. Серед таких були і представники Потоцьких.

На класовому протистоянні в українському селі у другій половині XIX ст. зосередив свою увагу М. Лещенко. Особлива увага привернута до найбільшого

землевласника України графа Потоцького, в економіях якого селянам доводилося виконувати роботи у дуже складних умовах [32, с. 92].

В. Маркіна в контексті аграрної історії Правобережної України підготувала монографію «Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века (социально-экономическое развитие)» [43]. Л.Мельник порушив тему розвитку капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України у 60–90-ті рр. XIX ст. [44, с. 73–79]. О.Мамалига у контексті аналізу капіталістичної еволюції поміщицьких і селянських господарств взяв до уваги і господарства Потоцьких у Подільській губернії [42].

У концентрованому вигляді виклад радянської концепції в частині польського землеволодіння знаходимо в кількатомних працях – «Історія Української РСР: у 2 т.», «Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн.», «Історія міст і сіл Української РСР» та інших [12; 15; 16]. Реформа 1861 р. показана половинчастою, такою, що не розв'язувала проблеми селянського малоземелля, а примножила земельні наділи польських панів – Потоцьких, Грохольських, Браницьких та інших, «які володіли десятками тисяч десятин землі» [10, с. 434; 9, с. 29]. Укладачі послідовно наголошували на експлуататорській сутності Потоцьких серед інших землевласників.

Загалом радянські праці становлять цінність лише в тому, що з користю можна використовувати окремі факти, які характеризують ті чи інші сторони буття Потоцьких.

Сучасний період в опрацюванні присутності Потоцьких у правобережних землях триває від початку 1990-х рр. Серед публікацій що висвітлюють окремі аспекти суспільної діяльності польської аристократії, варто відзначити праці І.Кривошеї, О.Лобко та інших [23; 26; 33; 34; 35; 36; 37]. Вказані автори розглянули проблему адаптації польської еліти до нових суспільно-політичних

умов, її намагання зберегти за собою не лише майно, але і право впливу на самоврядні процеси у регіоні.

І. Кривошея присвятив монографію польським аристократам, зокрема Потоцьким, котрі різними шляхами вливалися в російське суспільство. Автор показав двозначність аристократів, яка проявлялася в тому, що одні залишалися патріотами Польської держави, інші ж швидко перейшли на службу до російського царя [23].

Дослідник роду Потоцьких І. Кривошея показав, що перші документальні відомості про старовинний аристократичний рід Потоцьких зустрічаємо ще у XIII ст., аналізуючи дарчі та грамоти на володіння маєтками у Польщі, Білорусії, Україні. У Речі Посполитій існувало шість окремих родів Потоцьких, кожний з яких мав свій герб. Потоцькі Софія та Станісла належали до герба срібної Пиляви, що являв собою два білих хреста в блакитному полі, третій хрест зображений наполовину. Синій колір символізує славу, честь, відданість, а білий – мудрість, невинність, чистоту. І. Кривошея вважає, що появі цього герба передувала перемога предка Сулі слава під Пилявою проти прусаків [23, с. 17].

Картина стосунків і сімейних традицій української аристократії відрізнялась від російського дворянства. Дослідження історика, археолога, етнографа О.Лабура визначили парадигму життя української аристократії, в основі якої перебували романтизовані та ідеалізовані подружні стосунки, тоді як у росіян у цей же період чоловік домінував над жінкою, не залежно від того, до якого класу вона належала [30, с.13].

За твердженням І.Кривошеї Україна ніколи не переривала близьких зв'язків із Західною Європою і відчувала на собі її постійні впливи, і в її побутову та інтимну сферу проникало багато європейських понять та уявлень: від моди і до стосунків між чоловіком і жінкою [27, с.65].

Краєзнавець Г.Храбан займався дослідженням наукових і архівних джерел з історії Уманщини, вивчав архівні документи, літературу з історії дендропарку «Софіївка», а також досліджував дані про окремих представників родини Потоцьких, особливо про третю дружину Станіслава Щенсного Потоцького – Софію [12, с.31].

Серед українських дослідників роду Потоцьких оригінальністю виділяються генеалогічні розвідки І. Кривошеї [26; 27]. У 2007 р. побачив світ перший в Україні бібліографічний словник «Відомі поляки в історії Вінниччини», в якому значний масив матеріалу присвячений магнатам Потоцьким. Це перше видання такого типу в межах України, що сприяє не лише кращому знайомству з історією і культурою народу-сусіда, а й ширшому і глибшому розумінню вітчизняної історії. Український дослідник І. Кривошея вивчав проблеми демагнатеризації володінь Потоцьких на Правобережній Україні, досліджував маєтності Потоцьких на Уманщині. Сьогодні це є одні з найцікавіших робіт в історії України з досліджуваної тематики, що стосуються переважно соціально- економічних аспектів.

Н. Старченко вперше простежила зміни в соціально-економічному становищі аристократів українських губерній, що входили до складу Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст, а надто аристократок-жінок. На основі широкого кола джерел нею показане економічне підґрунтя еволюції аристократії в напрямку від стану до класу, переглянуто традиційно негативну оцінку місця аристократії в економічному житті дореволюційної України, звернуто увагу на національний склад знаті, зокрема польського походження, серед яких виділено й Потоцьких [54, с. 9].

Дослідниця Н. Темірова позиціонує Потоцьких як латифундистів, яким вдалося зберігати доволі міцні позиції у правобережних губерніях до початку XX ст. У монографії та статейних публікаціях вона показала, що орієнтуючись

на ринок, на їхніх землях було організовано високотоварне сільське господарство з розвиненою переробною промисловістю [55, с. 64-72].

Характер господарської діяльності родин Потоцьких у Волинській губернії показано в роботах В. Павлюка, у яких автор вказує на значний вплив жінок роду Потоцьких на розвиток як паркового-садового господарства, так і господарства загалом.

Дослідженню проблем функціонування великих поміщицьких маєтків у контексті соціально-економічної трансформації на Правобережній Україні присвячено роботи О.Лобко. На основі широкого кола архівних джерел та літератури автор досліджує комплекс маєтків родини Потоцьких, встановлює обставини переходу володінь від одного власника до іншого; вивчає питання про вплив родини Потоцьких на соціально-економічну історію Правобережжя; простежує динаміку кількісних і якісних змін у маєтках Потоцьких; показує їх роль у становленні та розвитку окремих галузей промисловості. Неабиякого значення він надає і дослідженню впливу аристократок роду Потоцьких на розвиток та підтримування маєтків та господарств, на їх вклад і новації як в технічному обслуговуванні господарств, так і в культурному [37, с. 154].

Також варто виділити численні напрацювання вітчизняних і зарубіжних учених, у яких досліджені різноманітні культурологічні аспекти, пов'язані з родом Потоцьких. Неодноразово увагу дослідників привертала аристократи роду Потоцьких, і насамперед, особистість та політична діяльність її протопласта Станіслава Щенсного, неординарне життя його третьої дружини грекині Софії Потоцької, доля прямого спадкоємця Тульчинського маєтку їхнього сина Мечислава. Це втілювалося в монографіях сучасного польського історика Є. Лоска [41; 41] і в публікації Л.Гісцової [9; 10].

Окремим соціокультурним явищем, що представляє цілісний пласт духовної культури Речі Посполитої XVIII – першої половини XIX ст., є родові книгозбірні Правобережної України, і зокрема тульчинська книгозбірня

Потоцьких. Водночас бібліотеки були невід'ємною складовою частиною культурних процесів на етнічних українських землях у XVIII–XIX ст., що за тих часів входили до складу інших держав: Речі Посполитої, згодом Російської та Австро-Угорської імперій [14]. Самий факт існування родової бібліотеки свідчить про традиційний інтерес до книжки, відведення їй помітної ролі в житті родини, збереження цілісності бібліотечного фонду та його поповнення [11, с. 326].

Отже, історіографічний аналіз засвідчив наявність серед дослідників різних поколінь інтересу до роду Потоцьких загалом та окремих його представників. Нагромадження знання відбувалося протягом двох століть – XIX – початку XXI ст. Найбільший внесок зробили сучасні польські та українські дослідники. Проте цей рід розглядався переважно в контексті великого польського землеволодіння в українських землях. Що ж до Потоцьких на теренах Поділля, то виокремлення даного сюжету не відбувалося, тому є потреба в його опрацюванні.

1.2 Характеристика джерел і методологічні засади

Магістерське дослідження спирається на комплекс джерел, що включає писемні, зображувальні, речові. Писемні джерела доречно об'єднати у кілька груп: законодавчі акти, описово-статистичні джерела, джерела особового походження, генеалогічні матеріали.

Законодавчі акти представлені указами, регламентами, уставами. Дворяни були дуже впливовим прошарком населення, який у XIX ст. володів більшістю виробництва України та Поділля та були значними політичними діячами та меценатами. Вони були в усіх відносинах найсильнішою та найбагатшою групою, краще за всіх захищену законом, найбільш освіченою та політично

свідомою. Юридичне оформлення дворянства як стану почалося за часів Петра I, після реформ якого корінні зміни сталися в країні, в житті суспільства в цілому, в житті окремих станів. Завершено оформлення було при Катерині II Жалуваною грамотою дворянству 1785 р. У ній закріплювалися і узагальнювалися всі особисті, майнові і станові права цієї групи: звільнення від служби, податей, тілесних покарань, виняткове право володіти землею і кріпаками.

Джерела особового походження включають мемуари, щоденники, записні книжки, автобіографії, подорожні нотатки представників роду Потоцьких. У цій групі джерел зосереджена інформація про такі соціально-психологічні прояви і процеси, які в інших джерелах особистого походження відображені неповною мірою. сприяли відображенню духу тієї епохи крізь призму сприйняття її очевидцями того часу, а також допомагали відтворити їх буденне життя, побут, сімейні, родинні стосунки, ставлення до своїх підлеглих, взаємозв'язок і взаємовплив на формування менталітету дворянства того соціально-суспільного середовища, у якому вони проживали. У мемуарній літературі міститься більше інформації про особисті стосунки, сімейний побут, аніж в офіційній документації. В мемуарах часто зберігаються факти, відсутні в інших видах джерел. У них міститься більше інформації про особисті стосунки, сімейний побут тощо.

Ще одну групу джерел становлять генеалогічні матеріали. Наприкінці XIX ст. з'явилася низка видань генеалогічного характеру. Вони допомагають з'ясувати походження окремих дворянських родів, окремих поміщиків, їх родинні зв'язки. Колекція гербів, жалуваних грамот, дипломів і патентів на чини містить значний комплекс генеалогічної документації із зведеннями про дарування дворянського звання і титулів.

Зображувальні джерела представлено світлинами, що зафіксували представників роду Потоцьких. Ці матеріали дозволяють сформувати візуальне уявлення про них.

До речових джерел, що використовувались під час написання роботи, належать парково-архітектурні пам'ятки (Тульчинський палац, Немирівський масток, дендрологічний парк «Софіївка» тощо), книгозбірні Потоцьких, твори мистецтва, меблі, особисті речі Потоцьких, що збереглися до нашого часу і надають допомогу у відновленні колориту епохи, в якій жили представники роду Потоцьких. До зображувального типу джерел, які використовуються у роботі, відносяться та портретні зображення його представників.

Отже, джерельна база дослідження достатня для дослідження історії роду Потоцьких у докладанні до Поділля.

Теоретичне підґрунтя магістерського дослідження склала система принципів і методів, які дозволили впорядкувати зібраний матеріал, визначити внутрішню логіку роботи, реалізувати поставлені мету та завдання.

В основу роботи покладено принципи наукової об'єктивності, історизму, системності. Принцип наукової об'єктивності застосовується як ефективний засіб уникнення кон'юнктурності, упередженості з метою досягнення глибокого вивчення предмета дослідження. Він вимагає всебічного аналізу історичних фактів, подій, процесів, опрацювання всієї доступної наукової літератури та застосування якомога ширшого кола джерел інформації у нашому випадку стосовно роду Потоцьких. Необхідно мати на увазі пізнавальні функції цього принципу, оскільки він пов'язаний з об'єктивно істинним пізнанням історії дійсності.

Принцип історизму дозволяє оцінити аналізовані історичні факти з урахуванням часу їх виникнення і побутування, розглядати їх у тісному зв'язку із загальним станом історичної науки і конкретно-історичними умовами, в яких відбувалися події. Принцип історизму вимагає від дослідників аналізу

історичних явищ у розвитку, тобто спостереження їх зародження, еволюції та занепаду. Принцип історизму дозволяє знайти в багатоваріантності явищ загальні закономірності та специфічність, зрозуміти єдність історичного процесу. Цей принцип виступає способом вивчення явищ у їх виникненні та розвитку, в їх зв'язку з конкретними умовами. Разом із тим цей спосіб вимагає пізнання кількісних і якісних своєрідностей явищ, з'ясування їхніх як загальних, так і особливих рис. Наукова об'єктивність та історизм дозволяють виявити істотні зв'язки реальної дійсності..

Принцип системності дозволяє, проникаючи в суть досліджуваної історичної реальності, використовувати не просто сукупність фактів, а їх систему. Так, при визначенні суспільно-політичної діяльності клану Потоцьких до уваги бралися різні її вияви, іноді діаметрально протилежні. Такий підбір системи фактів утворив об'єктивну змістовну цілісність досліджуваної проблеми. Системний підхід спонукає рід Потоцьких розглядати як цілісну систему з відповідно структурованою сукупністю елементів, а також певним типом взаємозв'язку цих елементів і характерних їм рис і властивостей.

Магістерське дослідження виконано з обіперттям на сукупність загальнонаукових і спеціальних історичних методів. До першої групи відносяться аналіз і синтез – універсальні, протилежно спрямовані способи досягнення об'єкта. Шляхом аналізу здобувалося знання про окремі елементи життєдіяльності роду Потоцьких. На рівні синтезу формувалося цілісне уявлення про його структуру, еволюцію, соціально-економічну й політичну діяльність та відбиток їхньої присутності на Поділлі. Статистичний метод застосовано для характеристики економічного стану маєтків Потоцьких. До роботи залучено метод «реконструкції сім'ї», завдяки якому систематизовано відомості про історію роду Потоцьких. Для дослідження роду Потоцьких набуває актуальності визначення складу роду, оскільки в даному випадку йдеться про розгалужену спільноту людей різних поколінь, які походять від

одного предка. Родовід ведеться за принципом патрилійності, за яким родоначальником традиційно визначається чоловік.

Спеціальні історичні методи репрезентовані проблемно-хронологічним, історико-порівняльним, історико-генеалогічним, історико-типологічним. Проблемно-хронологічний метод визначає логічно-науковий характер підходу до теми, принцип відтворення історичного процесу і послідовність викладення історичного матеріалу. Історико-порівняльний метод є найбільш поширений та продуктивний у науковому пізнанні. Об'єктивною основою для порівняння є те, що історичний розвиток являє собою постійно повторюваний, внутрішньо зумовлений, закономірний процес. Саме процес порівняння і дає змогу пояснити факти і розкрити суть явищ, у даному випадку аристократичний рід Потоцьких, історія якого припала на кулька епох. У цілому історико-порівняльний метод відкриває широкі пізнавальні можливості. Він дозволяє розкрити суть досліджуваних явищ, виявити загальне і повторюване, необхідне і закономірне, а також відмінне. Цей метод дає змогу виходити за межі явищ, що вивчаються, і на основі аналогій здійснювати широкі історичні узагальнення.

Охарактеризовані принципи та методи дослідження дали змогу дослідити рід Потоцьких від моменту появи його представників на теренах Поділля до витіснення його з історичної арени Східної Європи, показати зміни у соціально-економічній і суспільно-політичній діяльності протягом «довгого» XIX ст.

РОЗДІЛ 2. ГЕНЕАЛОГІЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ МАЄТНОСТЕЙ РОДУ ПОТОЦЬКИХ

2.1 Походження Потоцьких на Поділлі

Як зазначено в «Описі Подільської губернії кінця ХУІІІ – початку ХХ ст.», дворянство у Подільській губернії переважно походило з природних поляків [54, с.16]. У «Малопольському кодексі» вже від ХІІІ ст. неодноразово є згадки про Потоцьких із Потока. Зокрема, Суліслав, син Бартоломея, продав частину Потока монастирю, а Болеслав Стидливий 1236 р. засвідчує, що сини Суліслава Клемент, Фулко, Сезім і Томко передають свої права на село на користь монастиря. У 1250 р. Бах із Потока віддав свою частину Потока тому ж монастирю. Його синами були: Бертольд, Вавжинек і Петро; їхня подальша діяльність не відома [1, 21].

Лише наприкінці ХІV і на початку ХV ст. з'являються Якуб із Потока (І пок.) і його дружина Хелена, і саме їх належить вважати фундаторами знатного фамільного клану Потоцьких (Pilawitów Potockich), а ім'я праотця Якуба відтоді постійно згадується в пам'яті нащадків дому Потоцьких. Його син Анджей, про якого згадується в судових джерелах 1430 р., залишив цей світ бездітним; але рід продовжив брат Берnard (ІІ пок.), про якого Бонецький не згадує [40, 155]. Однак про нього пише Несецький, зазначаючи, що це була «людина, яка вирізнялася благочестям і багатством розуму» [40, 135]. Зі слів того ж самого автора, після Бернарда лишилося троє його синів: Берnard, Мацей і Станіслав [4, 35]. За іншими джерелами, Берnard мав ще двох синів – Єжи та Миколая. Після Єжи (ІІІ пок.) був син Берnard (ІV пок.), королівський ротмістр 1512 р., «славетний вояка» з-під Вишньовця, який одружився з Анною Костелецькою з Кутни, дочкою ленчицького воєводи, вдовою після смерті Пшедбожа Конєцьпеського, від котрої мав дочку Урсулу (V пок.), дружину Вацлава

Остроруга, сина Яна, познанського каштеляна і генерала. Бернарда поховали в Бучачі [1, с. 21–22].

Дружиною Миколая Потоцького (III пок.) була Анна Кмічанка, з якою мав дочку Регіну, що була одружена з Адамом Дуніним герба Лебідь, а також чотирьох синів, які були бездітними (IV пок.): Яна, одруженого з Маріанною Островською, герба Гриф, Миколая, одруженого з Барбарою Гронською герба Лада, Зигмунда і Петра.

Після Мацея і Станіслава дім Потоцьких розпадається на дві окремі гілки, які Жихлінський називає магнатською і великопольською [1, с.22]. Останній з братів, синів Бернарда, також Бернард, а в чернечому ордені – Саніслав, у 1550 р. був 24-м єнджейовським абатом. І «хвалять його всі, що був він прибічником шани Божої, зразком благочестя і прикрасою Вітчизни» [10, с.429].

Мацей (III пок.) з так званої магнатської гілки, краківський хорунжий, у 1505 р. здобув від князя Міхала Глинського село Пшитулянку в Гоньондзкім повіті. Одружений з Псарською, сестрою дружини свого брата Саніслава, залишив із нею трьох синів та дочку Софію, яка була одружена з Яном Вишенським герба Тшивдар. Син Миколай був вітебським королівським ротмістром у 1531 р. і жив, не маючи дітей, із дружиною Софією; Ян у 1543 році був галицьким підчашім; далі цю гілку продовжує Якуб (IV пок.), який від помічника судді дійшов до галицького подкоморія; помер у 1551 р., похований у Бучачі [1, с. 22]. Якуб Потоцький (герб Пилява) – ротмістр, галицький підкоморій – походив із неможливої сім'ї, родинним гніздом якої був Поток у Краківському воєводстві [14, с. 38].

На зламі XV і XVI ст. в частині того села, що звалася Дольним Поток, мали свої наділи настільки численні Потоцькі, що мусили використовувати прізвища, оскільки для їх ідентифікації імен було недостатньо. Часом Якуба Потоцького визначали іменем Майковича або Мацковича; це свідчить, що він був сином Мацея [13, с.23].

Безсумнівним є те, що Потоцький мав рідного брата Яна і що його двоюрідним братом був також Ян, званий Градем, спадкоємець найбільшої частки в Потоку. Коли і за яких обставин Якуб Потоцький переїхав на територію Галичини, не відомо. В 1527 р., як спадкоємець Потока, Пукова і Соколова, Потоцький з'явився в Кракові та поступився часткою, що належала його дружині Катажині, а також її сестрам Анні та Ядвізі Ємельницьким [4, с.34].

У 1530 р. Потоцький віддав в оренду свою частину в Потоку двоюрідному братові, а в 1533 р. він її перепродав йому за 300 злотих; тоді ж склав із себе обов'язки відмовитися від наділу в Потоку на користь свого рідного брата Яна (від 1542 р. він був галицьким підчашім), а також на користь іншого двоюрідного брата Града. Того самого року Потоцький на пьотрковському сеймі (6 лютого) дістав від короля село Войніш на галицькій землі. Можливо, на цьому сеймі він був як депутат Руського воєводства і, користуючись перебуванням у центральній Польщі, вирішив урегулювати свої майнові справи. З того часу обриваються будь-які зв'язки Потоцького з краківською землею. На сліди родинних контактів натрапляємо лише наприкінці XVI ст., коли син Яна Града – Войцех називав опікуном своїх дітей двоюрідного брата Станіслава, сина Якуба, а також двоюрідних братів Яна й Анджея [5, с.187].

Його володіння на галицькій землі складалися із сіл Соколів і Пуків, Костельники і Загайполя, крім того, він утримував королівські села Ольховець, Яблунів, Тушковець. На Поділлі мав Бабчинці або Кшиків, Ковачі, Суходілі, Кшево і Беднари. 5 квітня 1547 р. він отримав привілей на розташування там міста Сидорова [5, с. 187].

У шлюбі з Катажиною Ємельницькою (померла приблизно в 1544 р.) Якуб Потоцький мав синів: Миколая, Яна (помер молодим) і Анджея, а також доньок: Люцію, дружину Миколая Шчуцького, Анну, дружину Миколая Коричинського, Ельжбету, що в першому шлюбі була за Яном Сметанка,

подільським хорунжим, у другому – за Якубом Калиновським, Катажину, дружину Миколая Венжика. Від шлюбу з Друзьяною Язловецькою (померла після 1570 р.) він мав сина Станіслава (помер у 1599 р.), ротмістра війська коронного. Якуб Потоцький помер у 1551 р., похований у парафіяльному костьолі в Бучачі [1, с. 22].

Миколай Потоцький (герб Пилява) (помер 1572 р.) – ротмістр хмельницький, пізніше кам'янецький староста [3, 35]. Дату його народження вписують у рамки між 1517 та 1520 рр. [9]. М. Потоцький – син галицького підкоморія Якуба і його першої дружини Катажини з родини Ємельницьких, старший брат Анджея, кам'янецького хорунжого.

Уже в 1528 р. Потоцький служив у корогві Вавжинця Будзовського, а влітку 1531 р. брав участь у битві з молдаванами, розв'язаній гетьманом Яном Тарновським під Обертином [10, с.3]. У 1543 р. М. Потоцький стає придворним Сигізмунда Августа. Придворний загін Потоцького у 1543 р. налічував 3 коні, в 1545 р. – від 3 до 5, в 1546 р. – 4 коней. Наприкінці червня 1545 р. Потоцький був висланий до Седньогроду, до королеви Ізабелли Ягеллонки. Від молодого короля він віз для неї коней, тканини, коштовності та інші цінні подарунки, до Вільна він повернувся в травні 1546 р. У 1549 р. Потоцький знову був призваний до регулярної оборони і як ротмістр керував 60-кінною гусарською корогвою, представленою в Мендзибожі 12 листопада. Судячи з місцевостей, перерахованих у реєстрі відшкодувань за страти, корогва Потоцького здійснила сутички з татарами під Мендзибожем, Кшиковим, Взямцями, і передусім під Зінковим, де втратила 23 коні. Загалом утрати були дуже великими, сягаючи половини складу корогви. Корогва Потоцького знову була продемонстрована 7 листопада 1550 р. в Грудку. Восени 1552 р. Потоцький отримав циркулярний лист на призов 80-кінної корогви, з якою взяв участь у захисті зруйнованого татарами Брацлав'я [11, с.103].

Закінчивши військову службу у квітні 1553 р., Потоцький уже не брав участі в новому призові, але вирушив до Кракова на шлюб Сигізмунда Августа. Під час урочистостей з нагоди весілля М. Потоцький брав участь у турнірі, організованому в замку. Після розтрощення списів у сутичці з придворним, пізніше – ротмістром, Станіславом Менжиком, Потоцький, озброєний щитом і мечем, взяв участь у груповому турнірі. У Кракові король надав йому високу посаду управителя кам'янецького замку. З Кракова він виїхав із місією на подільський кордон. Імовірно, 1554 р. він одержав циркулярний лист на 100-кінну корогу, оскільки того ж року йому і його товаришам було сплачено грошове забезпечення.

У липні 1555 р. Потоцького призвали на службу до пруського князя Альбрехта. У квітні 1558 р. він повернувся до країни й у Львові одержав першу часткову сплату грошового забезпечення на 150-кінну корогу, з якою вишикувався на параді 16 травня під Тереховлею. У ній переважали гусари, озброєні переважно списами. Пізньою весною 1558 р. Потоцький на чолі своєї короги вів боротьбу з кримськими ватагами, які під керівництвом сина хана Девлет-Гірея вчинили напад на Поділля (на Бар, Хмільник та ін.) [12, с. 165]. Пізніше – весною та влітку 1559 р. – Потоцький вів боротьбу із загонами турецьких бейів, у якій його корога втратила лише 5 коней, що свідчить про військове мистецтво Потоцького.

У середині 1569 р. в результаті ряду ухвал люблінського сейму загоони регулярної найманої армії на Поділлі були значно збільшені. Поріднившись із гетьманом Єжи Язловецьким, Потоцький отримав звання польного королівського стражника. На генеральному параді під Тереховлею 12 вересня 1569 р. він представив уже 300-кінну корогу кінноти, якої в такій кількості раніше не існувало на південно-східних теренах від 1539 р. З нею він ніс службу до лютого 1571 р., а згодом – уже із 150-кінною дружиною – до лютого 1572 р. [12, 166].

У 1571 р. Потоцький став кам'янецьким старостою (з того часу в історичній літературі зображений як подільський генерал); хмільницьке староство він відступив синові гетьмана Язловецького Михайлові, також ротмістрові регулярної оборони. Потоцький був пов'язаний з реформаторським рухом; Анджей Венгерський переповідав, що він «вибудував для євангелістів у Кам'янці церкву» [12, с.167].

Він успішно примножував родові багатства, фундамент яких заклав його батько. Як платню за службу та гарантії за витрати на утримання корог-ви брав у заставну оренду королівщини, деякі з них перейшли з часом у спадкову власність родини. Так, у серпні 1550 р. довічно отримав Просятків Кам'янецького повіту, 2 грудня того ж року Сигізмунд Август записав йому 800 злотих на Яблонові, Вільхівці й Тишківцях на Галицькій землі, які батько Потоцького тримав у довічній власності; одночасно король гарантував, що після смерті батька все надане довічно і забезпечене на тих селах перейде його синам із правом успадкування. 14 серпня 1552 р. король надав Потоцькому всі три вищеназвані села («ленним правом»). 7 квітня 1553 р. Потоцький отримав привілей на перетворення Яблунева на місто, у квітні наступного року – дозвіл на викуп королівського села Крогулець у Подільському воєводстві. У 1556 р. разом із сином Яном викупив королівщину Борбучинці в тому ж воєводстві, а на початку 1557 р. король дозволив йому викупити Чартовець на Галицькій землі. У червні 1564 р. король був винен Потоцькому платню за службу в Литві в розмірі 11 628 злотих, із яких виплатив лише 1 700. За решту суми Миколай 1565 р. отримав у довічне володіння виділені з Теремовельського староства місто Борек із селами Канів, Диків, Красівка і Самоклесківці. Хмільницьке староство (місто Хмільник та вісім сіл) приносило Миколаю Потоцькому 1 788 злотих річного прибутку, Кам'янецьке (Кам'янець-Подільський і дванадцять сіл) – значно більше, зокрема 1574 р. – 3 948 злотих. У Кам'янці в М. Сенявського набув двір на вулиці Татарській. Крім того, неподалік від Кам'янця

тримав ще королівщину Михалків та, ймовірно, Сопохів (дозвіл на викуп 1569 р.). Унаслідок поділу батьківського спадку (1556 р.) отримав у Подільському воєводстві частини в Сидорові, Бабчинцях, Суходолі, Ков'ячеві й Беднарах, у Руському – Загайпіль. У 1555-1556 рр. тримав у заставній оренді за 1 700 злотих Шаравку і Колибань із Тереховельського староства. Дружина принесла йому в посагу Панівці, Шутнівці та Малиничі на Поділлі [1, с.165-168]. Потоцький помер у Кракові між 2 травня і 19 червня 1572 р. [12, с.166].

Від шлюбу з донькою кам'янецького писаря Анджея Чермінського Анною (померла між 1579 і 1581 рр.), удовою по Себастьяну Ксьонжницькому, мав дітей: Яна (близько 1552-1611 рр.), подільського генерального старосту (1592 р.), польного коронного писаря, брацлавського воєводу (1608 р.), одруженого з Ельжбєтою Каменецькою, удовою по Мацею Влодеку; Анджея (батька Станіслава «Ревери» Потоцького); Миколая, королівського ротмістра, одруженого з Геленою Калиновською; Якуба, брацлавського воєводу, і Стефана, теж брацлавського воєводу, а також три дочки: Барбару, заміжню за Якубом Струсем, хмільницьким старостою, Катажину – за Станіславом Волуцьким, галицьким каштеляном, і Анну – за Куропатвою.

Сини Миколая Потоцького Анджей і Стефан дали початок двом лініям роду: перший – лінії «Срібної Пиляви», так званої гетьманської, другий – лінії «Золотої Пиляви», так званої примасівської.

Анджей Потоцький – граф Пилява (1553-1609 рр.), кам'янецький каштелян [34] – був другим сином Миколая й Анни з родини Чермінських, братом брацлавських воєвод: Яна, Якуба і Стефана [4, с. 78]. Вихований у кальвіністському віросповіданні, в 1568-1569 рр. навчався разом із братом Яном в університеті в Липську. Повернувшись до країни, служив у регулярній найманій армії; під час інфлянтської війни Стефана Баторія (1579-1582 рр.) брав участь у роті або брата Яна, або дядька Станіслава. За міжцарів'я, після смерті Баторія, 2 грудня 1578 р. був на з'їзді Руського воєводства в Жешуві та підписав

ухвалену на ньому конфедерацію. За рекомендацією з'їзду мав вербувати військо на оборону кордонів на цей період [4, с. 89].

У 1589 р. був депутатом сейму від Подільського воєводства, увійшов до числа депутатів, призначених до підписання битомсько-бендзинської угоди. Того ж року, ймовірно, взяв участь у битві з татарами під Баворовим. У 1590 р. призначений подільським підчашім. Дуже тісно співпрацював із братом Яном, що був більш активний. Як депутат від галицької землі на сейм у 1591 р., 15 січня 1591 р. підписав протест групи депутатів проти постанов кольського з'їзду і середнього сеймику від 1590 р. У червні 1592 р. брав участь у з'їзді в Єнджейові та підписав його статті, що закликали до підтримки Сигізмунда III. У липні цього року він був обраний депутатом від Подільського воєводства на інквізиційний з'їзд. У 1595 р. брав участь у молдавській експедиції Яна Замойського; лишився в Молдавії на чолі однієї з кінних рот, залишених там для допомоги господареві. На чолі своєї роти зійшовся в битві зі Стефаном Розванем під Сушавою (11 грудня 1595 р.) [9, с. 103].

Як свідчать джерела, Потоцький повернувся на батьківщину на початку 1596 р. Наприкінці 1596 – на початку 1597 р. як ротмістр перебував зі своєю ротою в полку брата Яна на південно-східних землях, захищаючи кордони держави від татар і спостерігаючи за подіями в придунайських князівствах. У 1600 р. знову брав участь у молдавській кампанії Замойського на чолі роти, що входила до складу полку брата Яна. Наприкінці жовтня із Симеоном Могилою вирушив до Бухареста з метою посадити того на італійський трон. 25 листопада брав участь у розгулі військ Міхала Валечного. Повернувся до країни, вірогідно, на початку 1601 р. Того ж року був обраний депутатом сейму, що призначив його ревізором для визначення вільних місць на Русі та Поділлі [23, с.305].

На початку 1602 р. Анджей Потоцький разом із братом Яном перебував на італійсько-татарському рубежі, пильнуючи державні кордони і вивчаючи

ситуацію в Молдовії. Відправлений Яном, тоді ж брав участь у сутичках із татарами під Дзюрдзовом, розбивши декілька татарських підрозділів. Після сутичок був висланий братом для придушення селянських заворушень у цих районах. Восени того ж року за порадою брата Яна очолив польське військо, яке допомагало Симеону Могилі в боротьбі за трон із турецьким протезе Радугу Мігнеа. Досягши певних успіхів, у липні мусив, однак, разом із військом покинути Волощину. Надалі перебував на прикордонні, інформував брата про ситуацію в придунайських державах і заохочував до інтервенції. Навіть порушив молдавський кордон, але досить швидко повернувся до країни.

У 1605 р. як ротмістр вербував солдат до регулярної найманої армії. На той час Потоцький був уже тісно пов'язаний з королівськими прибічниками, що певним чином відображалося в період сандомирського заколоту. Після бунтівного з'їзду в Любліні Анджей Потоцький надавав свої послуги королю. У квітні 1607 р. він прибув до короля до Кракова. Ймовірно, тоді його призначили кам'янецьким каштеляном, оскільки вже 1607 р. він брав участь у засіданнях сейму. Тоді ж він був призначений депутатом від сенату для прийому регулярної найманої армії. 6 липня 1607 р. Анджей Потоцький брав участь у молдавському поході. Потоцький підтримував інтервенцію Сигізмунда III в Москві. У жовтні 1608 р., ймовірно, хворий Потоцький перебував у Яблуневі. Напевно, Анджей не був учасником походу під Смоленськ, у якому брала участь лише його гусарська рота (що була у складі війська королівського від 6 квітня 1608 р. до 6 квітня 1611 р.) [23, с.306].

У 1607-1609 рр. Потоцький отримав від короля в довічне користування два комплекти сіл на Поділлі, а саме: Теремці, Колодіївку, Шубоці, Колеховці чи Кубаковці, а також Пісець, Кучин (право викупити ці села йому надав Стефан Баторій у 1584 р.), Фурманківці (Окунів) і Воєводжинці, а в Руському воєводстві містечко Косів із прилеглими селами. Маєтки, що перейшли після батьків, Анджей Потоцький поділив між братами. У Руському воєводстві йому

належала частина містечка Поток, а також частина в Яблуневі, Костельниках, Ольхівці, Соколові, Тишковцях і Войніші. На Поділлі він мав свою частку в Панівцях, Сутньовцях, Малиничях і Михалкові. У 1607 р. отримав дозвіл на розміщення «Нового міста» на молдавському кордоні. Найчастіше Анджей Потоцький перебував у Яблуневі та, можливо, був фундатором тамтешньої кальвіністської церкви. Підтримував також церкву в Панівцях. Анджей Потоцький помер 27 лютого 1609 р. [23, с. 310].

Анджей був двічі одруженим. Його першою дружиною була Софія з Пясецьких, з якою мав синів: Миколая (помер 1613 р.), королівського ротмістра; легендарного Станіслава Реверу (помер 1667 р.); Єжи (помер 1615 р.), королівського ротмістра; Якуба (помер 1657 р.), подільського підчашія з 1625 р., та дочок: Анну. У другому шлюбі Анджей Потоцький мав спадкоємців: Кшиштофа і Яна Теодорика. Удова Катажина вишла заміж за С. Остроруга [27, с.36].

Отже, відсутність осіб «великого формату» у Подільському воєводстві стали причиною того, що його почали отримувати особи насамперед, немісцевих родин - Станіслав Лянцкоронський, Мацей Влодек, Миколай Потоцький. Їх об'єднували не тільки неподільське походження та служба у війську, а передусім - протекція самого короля Сігізмунда І. Для деяких родин на Поділлі, як для Потоцьких це стало початком приголомшливої кар'єри, яку вони продовжили в наступні століття.

2.2 Суспільно-політична активність представників роду

Графи Потоцькі – давній польський шляхетський аристократичний рід, історія якого багато в чому оповита ореолом таємничості. Перші документально підтверджені відомості про Потоцьких герба «Пилява» зустрічаємо у XIII ст.

Станіслав «Ревера» (1579-1667), воєвода краківський (1658) і київський (1655), гетьман коронний (1654), великий польний (1654), староста галицький, барський, градецький, коломийський, радомський, каменецький і т.д., пан на Підгайцях в Галичині започаткував відгалуження Гетьманської гілки: ланцюцьку і кшешовіцьку (старше на Станіславові), а також молодше на Кристинопорі – тульчинську та віляновську лінії.

Серед нащадків Станіслава «Ревери» окремо стоїть постать Станіслава Потоцького – єдиного сина Францішика Салезі та Анни Ельжбети. Його портрет написаний фарбами політичної активності і трагічного кохання. Цей дуалізм супроводжує його впродовж усього життєвого шляху. Станіслав Щенсний Потоцький - єдиний син польського графа Франца Салезія Потоцького (Додатки, рис.1). Друге ім'я (Щенсний) означає «щасливий». Він народився у 1751 році (за іншими даними 1752 року). Юні роки провів у батьківському маєтку – у містечку Кристопіль на Галичині. Вихователем хлопчика був ксьондз Вольф, на свій час дуже освічена людина. Він намагався привити юному графу почуття милосердя, відповідальності, турботи про простих людей [6, с. 15].

Батьки Станіслава Потоцького були дуже суворі, особливо мати. Вони мали надію одружити молодшого Потоцького на королівській дочці, або хоча б на дочці багатого князя чи графа. Наперекір батьківській волі Станіслав полюбив Гертруду Комаровську (Додатки, рис.2). Її батько, Якоб Комаровський, володів лише декількома селами. Заручини відбулися таємно у маєтку Комаровських (18 листопада 1770 року). Обвінчалися в грудні того ж року так само потай від Потоцьких. Вінчання відбулось у греко-католицькій церкві в Нестаничах.

Батьки Станіслава Потоцького вороже сприйняли новину про одруження сина. Разом з Амалією Мнішек (його майбутньою тещою) спланували викрадення Гертруди. Хотіли відвезти її до монастиря у Львові. Аби не кричала

в дорозі і не привертала до себе уваги, накрили її подушками. Під ними вагітна уже Гертруда й задихнулась. Її труп викинули в ополонку.

Дізнавшись про смерть коханої дружини, Станіслав спробував накласти на себе руки. Життя йому врятував друг, офіцер Бістецький. Батько Гертруди розпочав судову справу проти вбивць дочки. Це загрожувало Салезію Потоцькому вигнанням з Польщі. Не витримавши драматизму і напруження цих подій, раптово помирає мати Станіслава, Анна Ельжбета. Через декілька місяців один за одним ідуть з життя й інші винні у смерті Гертруди. Спочатку граф Франц Салезій Потоцький, а потім і Амалія Мнішек.

У свої 20 років Станіслав Щенсний-Потоцький лишається єдиним власником величезного батьківського маєтку. Також наслідуює і його мільйонні борги. Після всього пережитого Станіслав не зміг залишатись у Кристополі. Тому передає всі свої місцеві маєтки графу Адамові Понінському. Той, у свою чергу, за рахунок доходу від маєтків пообіцяв погасити всі борги покійного графа Салезія Потоцького. 1 грудня 1774 року Станіслав Потоцький одружився на Жозефіні Амалії Мнішек. Подружнє життя з новою дружиною не склалося. Жозефіна зраджувала йому з перших років спільного життя. За свідченням челяді, половина її дітей були не від Потоцького. Амалія народжувала їх в Європі, де вона постійно перебувала без чоловіка [65, с. 137].

Станіслав переселяється до Тульчина. Живе спочатку в дерев'яному будинку. Паралельно розпочинає будівництво красивого палацу. Остаточного його завершили у 1782 році. Вже наступного року Потоцький повністю переносить свою резиденцію до Тульчина.

З 1773 року Станіслав Потоцький поринув в політичне життя Польщі. Від короля він отримав звання воєводи руського. Ніяких обов'язків це не передбачало, проте давало право брати участь в засіданнях польського сейму. В 1784 р. Потоцький оголосив, що дарує Речі Посполитій артилерійський полк і забезпечує його подальше утримання. Цей полк повинен був стояти у Тульчині,

і для створення артилерійської частини сюди в 1786 р. направили поруччика Людвіга Метцеля, майбутнього зодчого «Софіївки».

Станіслав Щенсний-Потоцький любив український фольклор. В Тульчині він мав оркестр українських музиків під керуванням Федора Ковальчука. Був членом масонської майстерні «Трьох білих Орлів» у Львові. 1785-1789 роках займав посаду Великого майстра ложі «Великого Сходу». Наприкінці життя прийняв ідеї ілюміната Тадеуша Грабянки титулованого «Королем нового Ізраїлю» [65, с. 138].

У 1791 році польський сейм прийняв нову конституцію, за якою обмежувались права дворянства. Потоцькому, як і іншим шляхтичам це не сподобалося. Тому в жовтні 1791 року Потоцький разом з іншими гетьманами Северином Ржевуським і Ксаверієм Браницьким прибув в Ясси, на головну квартиру російських військ. Візитери мали домовитись з росіянами про те, яким чином можна відновити привілеї шляхти Речі Посполитої.

В Яссах Потоцький зблизився зі своєю майбутньою третьою дружиною – Софією Вітт (Додатки, рис.3). На цей час вона була заміжня за комендантом Кам'янець-Подільського Юзефом Віттом. Паралельно «працювала» на російський уряд. За допомогою своїх жіночих чар Софія мала завдання схилити польських шляхтичів, а саме Станіслава Потоцького, до альянсу з Росією. Проте завдання переросло в дещо більше, і відтоді Софія та Станіслав починають таємно зустрічатись.

Невдовзі граф Юзеф Вітт дізнається про стосунки його дружини з Станіславом Потоцьким. Вітт надсилає Потоцькому ультиматум, в якому вимагає або припинити їхні стосунки, або ж сплатити величезну суму грошей за кохану. Станіслав робить вибір на користь Софії та приймає рішення розлучитись з Жозефіною Мнішек, з якою на той час він перебуває в офіційному шлюбі. Також розлучитись мали і граф та графиня Вітт [63, с. 69].

На початку 1796 року Станіслав із Софією приїздить до Росії. Жозефіна в цей час знаходилась при дворі Катерини II в якості її статс-дамі. На всі пропозиції Станіслава розірвати їхній шлюб відповідала відмовами.

На початку 1798 р. Жозефіна Мнішек помирає. 17 квітня того ж року поблизу Тульчина Софія Вітт та Станіслав Потоцький взяли шлюб. Оселяються вони в Умані. Тут же закладають величезний парк, який назвали Софіївкою на честь Софії. Троє їхніх дітей Константин, Миколай, Гелена – померли в ранньому віці. Софія мала з графом Потоцьким ще трьох синів і дві доньки. Найстарший син – Олександр Потоцький (1798–1868) виїхав до Парижа. Донька Софія вийшла заміж за Павла Кисельова. Син Мечислав Потоцький (1800–1876) одружився з Дельфіною Комаровою. Син Болеслав (1806–1861) одружився з графинею Салтиковою. Донька Ольга (1802–1861) одружилась з Леоном Нарішкіним [65, с. 135].

У 22 роки найстарший син Станіслава Потоцького – Юрій Щенсний-Потоцький – був відізваний з Петербурга за розпустне життя. Батько купив йому Могилів-Подільський з присілками. Але незвичний до спокійного життя Юрій Потоцький закрутив роман з мачухою. Про їх стосунки Станіслав Потоцький дізнався в останню чергу. Він віддалився від Софії і сина. В той час в його маєтку проживав ілюмінат граф Тадеуш Грабянка, який підтримував Потоцького своїми ідеями. Зрада дружини та занепад рідного краю підкосили сили Потоцького і призвели до його хвороби. 15 березня 1805 р. Станіслав Потоцький помирає. В момент смерті на ньому був медальйон його першої дружини, Гертруди, а біля його смертного одра знаходились його вірний друг офіцер Бістецький та ілюмінат Тадеуш Грабянка [58, с. 23].

Олександр Потоцький (1798 – 1868 рр.) - полковник російської гвардії, учасник листопадового повстання, емігрант і філантроп. Народився 09 травня 1798 р. (через три тижні після тихого шлюбу батьків) в Тульчині, був сином Щенсного і його третьої дружини Софії, братом Мечислава, Болеслава, Софії (в

заміжжі Кисельової) та Ольги (в заміжжі Нарішкіної). Після батька він отримав в спадок уманські маєтки з Софіївкою, до цього додався спадок після смерті матері (разом близько 30 000 чоловічих душ). Про його освіту турбувався Микола Новосельцев (рекомендував наставників та учителів), який зблизився з його матір'ю. Потоцький служив у імператорській російській гвардії, де дослужився до звання полковника.

Він брав участь у турецькій війні (1828 – 1829 рр.). У 1829 р. звільнився з армії і почав розпродаж своїх маєтків, а отримані гроші вкладав у Відні. Займався музикою (грав на віолончелі), цікавився літературою і живописом (сам малював портрети). Дружив з Адамом Міцкевичем, якого знав з одеських часів (1825 р.), подорожував з ним по Італії, куди прибув влітку 1830 р. Згідно з повідомленням Владислава Міцкевича Потоцький відкрив тоді поету «рахунок у свого банкіра, щоб Міцкевич міг уже не хвилюватися щодо затримки пересилок зі своєї країни». У Італії Потоцький був у середовищі художників, підтримуючи їх гідність [34, с. 36].

На початку листопадового повстання Потоцький знаходився у Галичині, звідки мав якнайшвидше виїхати у Відень. У квітні 1831 р. він прибув у Берлін, звідки вирушив у Познань. Через умовляння сестри Софії Киселевої, готувався до участі у повстанні. В листі до Єнича (із Берліна 02 травня 1831 р.) попередив про «великі зміни в своєму житті», повідомляв, що ніколи не повернеться до Петербургу (хіба, якщо тільки привезуть жандарми у Петропавловську фортецю), що має польське ім'я, хоча й дуже сплямоване. Прибувши у Варшаву, Потоцький явився у розпорядження Skrzynieskiego, отримав 28 липня 1831 р. номінальний чин (звання полковника).

Мав намір виставити за свій рахунок полк, який однак встиг сформувати лише до спаду повстання. Активність Потоцького обмежилася фінансовою допомогою, яку він надав комітету Російських Земель – пожертвував для цієї мети 20 000 злотих. У зв'язку з поганим станом здоров'я він отримав 13 вересня

відставку, а 3 жовтня – його нагородили Золотим Хрестом.. Згодом Потоцький дістався через Прусію в Дрезден. Там йому дісталися гроші, отримані від щорічного доходу маєтків, які залишилися. Ці маєтки незабаром піддали конфіскації – в уманському маєтку була створена військова колонія (поселення), а Софіївка перейменована на «Царицин сад», свояк Потоцького П. Кисельов і єдинокровний брат Ян Вітт обіцяли йому випросити царську амністію і повернення маєтків, але Потоцький віддавав перевагу тому, щоб залишитися – як він висловлювався – «бідним, але незалежним» і ніколи більше не повернутися в країну. Він почував себе винним за поведінку батька і навмисно підкреслював свій патріотизм. Суми, отримані від більш ранніх продажів і останніх доходів магнатської фортуни, вкладені в цінні папери, приносили йому непоганий дохід, близько 80 000 злотих щорічної ренти; Потоцький, однак, вважав себе бідним і жив економно, що іноді межувало з дивацтвами. Однак не шкодував грошей на допомогу для польських емігрантів. Він підтримував окремих осіб, а також вкладав великі суми у Спілку Наукової допомоги, Товариство Польських Дам і Податкове Товариство. Суми, які він жертвував, становили по 1000 франків, коли середні вклади не перевищували 10 франків [23, с. 287].

Потоцький жив у Дрездені (отримав саксонське громадянство), але переважну частину кожного року проводив у Римі, Неаполі та на німецьких курортах, зустрічаючись з польською аристократією, яка перебувала у цих містах. Він подружився з Зігмунтом Красінським, який присвятив йому вірш, датований 29 січня 1840 р. «Олександру – Зігмунт в хвилини від'їзду».

У листах Красінського знаходиться така характеристика Потоцького: «добрий, добродушний, грубий у мові, благородний у вчинках...З першого погляду викликав відразу, з другого, краще пізнаний, ставав тим, кого люблять і поважають...» Потоцький залишався також у дружніх стосунках з Юліушем Словацьким, який у своїх листах жартував над його прихильністю до жінок

високого зросту. Потоцький був відомий через свої дивацтва, він, наприклад організовував оркестри, які складалися із випадкових вуличних музикантів і диригував ними на вулицях і у палацах. Помер 24 серпня 1868 р. в Дрездені і був там похований. Сім'ї не мав.

Мечислав Потоцький, після прийняття православ'я Михайло (1799 – 1878 рр.) – магнат, авантюрист. Народився 12 вересня 1799 р. в Тульчині, був сином Станіслава Щенсного-Потоцького і його третьої дружини Софії, братом Олександра, Болеслава, Софії (в заміжжі Кисельової) та Ольги (в заміжжі Нарішкіної). Виховання ймовірно отримав тільки вдома. Серію великих скандалів почав при кінці життя його матері, звинувачуючи її у нехазайновитості і діях спрямованих на шкоду спадкоємців. Потім захопив її маєток і виселив її з палацу в Тульчині. Це відбулося, ймовірно, влітку 1820 року. Імператор Олександр I на прохання матері мав намір вислати Потоцького в Тобольськ, але той, вибачившись перед матір'ю, уник депортації. У заповіті мати виключила його із участі в успадкуванні, але Потоцький залишався господарем в Тульчині до того моменту, поки він не залишив країну.

Ходили плітки, що Потоцький організував у 1826 р. пожежу у судовому архіві в Брацлаві, щоб позбавитися паперів, що його компрометували. Він нібито мав також відіслати чиновників, які прибули в Тульчин для розслідувань, а також переслідував свого повіреного, якого рекомендував вбити, коли той залишав країну після виконання цих завдань. Слідство тривало довго і шляхом підкупу Потоцькому вдалося уникнути ганебних наслідків. Наступним скандалом було викрадення дружини полковника (за іншими джерелами – генерала) Meller Zakamelskiej, народженої близько 1828 р. Розгніваний Миколай I порекомендував заарештувати магната і відіслати його у Воронеж, звідки Потоцький повернувся після року перебування там.

Він затримався в Петербурзі, де нібито вів переговори про продаж Тульчина і намагався отримати паспорт для виїзду за кордон. В 1828 – 1830 рр.

розважався в Парижі і Римі. Можливо вже тоді вкладав капітал за кордоном. В Тульчині він жив економно і, використовуючи підданих, примножував свої статки. По рекомендації імператора він вступив в гвардію як юнкер, але незабаром закінчив службу втечею і тільки завдяки втручанню сестер: Ольги Нарішкіної, також Софії Кисельової, уникнув покарання [23, с. 291].

Одружений (25 жовтня 1825 р.) на Дельфіні із сім'ї Комарових мав з нею п'ятеро дітей, які померли в дитинстві. Почав процес розлучення в 1841 р., отримав розлучення в 1843 р. і одружився у лютому 1844 р. з Емілією із сім'ї Швейковських (1821 – 1894 рр.). Емілія після року спільного проживання і після народження сина Миколая (Потоцький мав також незаконнонароджених дітей) втекла в Київ під опікунські крила генерал-губернатора Д. Бібікова. Приводом до такого вчинку була надзвичайна скупість чоловіка і його грубість та жорстокість. Афера з дружиною привела Потоцького в Київську цитадель, звідки намагався також звільнитися шляхом підкупу. Він був засланий до Саратова, де перебував в 1845 – 1851 рр. Бажаючи звідти вибратися, перейшов у православ'я разом із сином Миколаєм. Однак він не отримав звільнення, а неодноразові спроби втечі йому не вдавалися. Його знову перевели у Воронеж, потім у В'ятку, нарешті в результаті чергової втечі його посадили в Шліссельбург. Був звільнений, ймовірно, після вступу на трон Олександра II, а після 1856 р. отримав паспорт для виїзду у Францію. Він вивіз у Францію частину картин, меблі, фарфор, скло, колекцію зброї, а також значну кількість книг. Під час заслання маєтком управляла комісія, яка призвела його до розорення. В той час цінний архів Потоцьких частково був проданий на макулатуру купцем із Одеси [9, с. 103].

Більшість пригод Потоцького були перебільшені, в основному, його особистим ворогом Вінсентом Белзецькі, однак його життя було насправді скандальним. Це була вулканічна натура, неврівноважена, в якій боролися добрі й злі стихії. Осівши у Парижі, володів величезним статком, який збирав

протягом багатьох років, Потоцький вів, на противагу тульчинському періоду, дуже святе життя, а граючи вдало на біржі, збільшив свої статки до 80 млн. франків. Він помер 26 листопада 1878 р. в Парижі.

Єдиний законний його син Миколай Щенсний (1845 – 1921 рр.), який прожив до кінця життя у Франції, отримав у спадок значні статки. У 1870 р. одружився з італійською княжною, яка в 1882 – 1883 рр. проводила відомий літературний салон в Парижі. Подружжя було бездітним. Перед смертю Потоцький переписав приблизно 40 млн. франків дальньому родичу Альфреду Потоцькому. Помер Миколай Потоцький 03 червня 1921 р. та був відзначений французьким орденом Почесного Легіону [8, с. 32].

Северин Потоцький (1762–1829) успішний політичний та державний діяч, який досяг значних успіхів на ниві державної служби в Російській імперії, особливо в галузі освіти, зокрема брав участь у заснуванні університету в Харкові і був нагороджений орденом Олександра Невського. Його кар'єра в імперії розпочалася після третього поділу Речі Посполитої, коли він склав присягу на вірність російській цариці. Хронограф сходження по службовій драбині виглядає наступним чином: до 21.01.1799 – камергер Імператорського Двору; 4.06.1801 – таємний радник, з фактичним прикріпленням до III-го департаменту Сенату; з 8.09.1802 – член Комісії училищ при Міністерстві народної освіти; з 09.09.1802 – член Комітету у справах білоруських євреїв; 21.01.1803– 25.03.1817 – попечитель Харківського учбового округу; з 31.08.1809 – член Комітету по розгляду стану поштової кореспонденції; з 07.03.1809 – член Комісії по підготовці «Полного собрания законов Российской империи»; з 17.01.1810 – член Державної ради; 02.10.1827 – дійсний таємний радник [34, с. 35].

Син Северина Потоцького, Леон-Лев (1789–1860), також здійснив вдалу кар'єру: 1808 рік: 15.03 – актуаріус Колегії іноземних Справ, а з 14.11 – служив в російській місії в Неаполі; 12.12 – камер-юнкер імператорського двору; з

15.03.1810 – служив у Віденській дипломатичній місії; з 30.09.1812 – у Лондонській дипломатичній місії; 08.06.1814 – пожалуваний у камергери; з 11.05.1815 – головний секретар по іноземному листуванні при Тимчасовому Уряді Царства Польського; 1818 – дійсний статський радник; 1828 рік: 01.01 – надзвичайний посол та повноважний міністр при португальському королі, 01.06 – таємний радник; 1833 рік: 20.01 – звільнений з посади посла у Лісабоні; 05.12 – нагороджений орденом св. Анни (1 ст.); 20.06.1836–31.05.1839 – надзвичайний посол та повноважний міністр в Швеції 19.06.1841–1.04.1847 – надзвичайний посол та повноважний міністр в Неаполі; 21.04.1847 – дійсний таємний радник; 1856 – пожалуваний у обер-гофмейстри імператорського двору і нагороджений орденом св. Олександра Невського [34, с. 36].

Таким чином, можемо зазначити, що про перше покоління роду Потоцьких маємо фрагментарні, розрізнені дані переважно в джерелах польського походження, які відображають лише соціально важливі факти особистого внеску окремих представників фамільного клану. Провінційність роду, що стримувала інтенсивне зростання політичної й економічної потуги клану, поступово відійшли на задній план, а наближеність до короля та підтримка великих політичних діячів сприяли швидкому поступу роду як в економічній, так і в суспільно-політичній сферах. Удалими були шлюбні традиції Потоцьких, що не лише зміцнювало економічну основу роду, а й сприяло встановленню свояцько-родинних відносин із найбагатшими і найвпливовішими сім'ями Речі Посполитої. І хоча перше покоління Потоцьких ще не мало такої фінансової могутності, воєнної слави і суспільного визнання, як їхні відомі нащадки, проте саме воно заклало підвалини величі магнатського роду Потоцьких.

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОТОЦЬКИХ

3.1 Еволюція маєтностей роду Потоцьких

У другій половині XVIII ст. суттєво збільшувалися масштаби латифундій магнатських родин. Саме в цей час сформувалися величезні земельні володіння Потоцьких гербу Пилява: Францішку-Салезію та Станіслав-Щенсному належали Кристинопільщина, Уманщина, Тульчинський, Могилівський, Дашівський ключі, Ольховацьке, Гайсинське, Ушицьке, Звенигородське та Опалинське староства (Додатки, рис.5, 7, 8). Проту Потоцькому – Ямпільський, Краснянський, Махновський, Любарський ключі та інші села регіону. На початок XIX ст. Станіслав-Фелікс Потоцький тільки на Уманщині володів 159 містечками і селами, а річний дохід складав приблизно 3 млн. злотих.

Крім того, треба згадати про земельні володіння Анелі (або Анни) Потоцької у Луцькому повіті Волинської губернії – це фільварок Глибоке, який охоплював 804 дес. орної землі та 2 тис. дес. Лісу, та Карасинський маєток. І. Поляков наводить дані, що Анна-Анеля Потоцька продала фільварок Глибоке у 1896 р. Олександрові Корабчевському, а на 1913 р. цей маєток (5221 дес.) належав уже М.К. Верпеко. У Ковельському повіті цій поміщиці належав маєток Сільце. У 1880 р. Анна-Анеля Потоцька продала Карасинський маєток із великою ділянкою лісу в 12 214 дес. За 4 006 руб. Зої фон Бремен. Через погане збереження внутрішньої документації немає детальної інформації про згадані волинські землеволодіння родини [7, с.132].

Від поділів Речі Посполитої і до першої чверті XX ст. земельний масив у володінні родини складали такі найбільші ключі та маєтки: Антонінський, Белілівський, Бережанський, Бузький, Бужанський, Дашівський, Корецький, Краснянський, Кристинопільський, Любарський, Махновський, Могилівський,

Немирівський, Новоселицький, Ольховатський, Печорський, Підвисочанський, Пищівський, Рижавський, Савинецький, Смолдирівський, Смотрицький, Соколовський, Тальнівський, Торговицький, Таужанський, Теплицько-Бубновецько-Ситковецький (з 1875 р. ординація), Томашпільський, Тульчинський, Уладівський, Уманський, Шепетівський, Шаргородський, Ямпільський; Гайсинське, Ольховецьке та Звенигородське (на емфеутичних правах) староства та інші [56, с. 53].

Найбагатші Потоцькі належали до гербу Срібна Пилява (Тульчинська, Печорська, Віляновська, Ланцуцька гілки). Вони були записані в родовідні книги губерній за місцем перебування їхнього нерухомого майна (Волинська, Київська, Подільська, Херсонська, Мінська, Санкт-Петербурзька губернії), а також внесені до «Общего гербовника дворянских родов» Російської імперії. За даними Подільського дворянського депутатського зібрання від 20 грудня 1832 р., які виходили з документів Київського дворянського депутатського зібрання за 1803 р., графи Потоцькі були власниками нерухомих маєтків та селян (до 80.000 ревільких душ) у різних повітах Київської та Подільської губерній. Нами знайдені документи, за якими Станіслав-Щенсний Потоцький був записаний за рішенням Дворянського депутатського зібрання від 11 березня 1803 р. у Дворянські книги Київської губернії. Своє шляхетське походження Потоцькі виводили від «Ивана, сына краковского подчашия Фомы, графа Пилявы на Добчинцах Потоцкого грамотою польского короля Казимира от 1360 г.» [51, с.32].

Магнатські земельні володіння представляли собою фактично державу у державі, бо на їх території влада господаря була необмеженою і ґрунтувалася на власних військових частинах, органах господарського управління, в'язниці тощо. Особливо чітко простежується існування таких міні-держав на Правобережній Україні, яка знаходилася на віддаленні від корінної Польщі і була краєм безмежного магнатського панування. Своєрідною магнатською

державою на теренах Речі Посполитої були українські володіння графів Потоцьких, які володіли землями в трикутнику Торговиця – Могилів – Тульчин. Столицею було місто Тульчин, з палацом, на фронтоні якого було написано: «Щоб завжди був помешканням вільних і шляхетних». Під Уманню була особлива слобода уманських козаків, звільнених від податків, які мали значні угіддя й отримували від Франца Салези Потоцького (батька Станіслава) зброю та одяг.

У 1768 р. на Уманщині на 178 населених пунктів було 17 фільварків (Рижавський, Маньковецький, Островський, Текучанський та інші), які, в основному, забезпечували особисті потреби магнатів Потоцьких. За період 1777–1792 рр. документи фіксують збільшення кількості населених міст в уманських маєтках до 312. Уманський повіт наприкінці XVIII ст. знаходився в повній власності графа Станіслава Фелікса (Щенсн) Потоцького. За другу половину століття його українські володіння, незважаючи на втрату Кристинополя, який за поділами Польщі відійшов до Австрії і був обтяжений боргами, зросли: в 1768 р. – 8 міст і 173 села; в 1794 р. – 9 міст і 264 села; на зламі XVIII-XIX ст. – 312 міст, містечок і сіл. На 1797 р. Станіславу Потоцькому в Уманському повіті належало 117 населених пункти, в яких проживало 30952 душі чол. статі і 28328 душ жін. статі, інших поміщиків в повіті на той час не зафіксовано [51, с.63].

З кінця XVIII ст. розпочалася демагнатеризація уманських маєтків, яка прискорилося по смерті Станіслава Щенсн (1805). Причини цього явища криються передусім в тому, що по смерті власного магната розпочалася довготривала боротьба за його спадщину. Тричі одружений Станіслав залишив після себе велику кількість дітей (від першого шлюбу дітей не мав), які стали спадкоємцями величезних володінь, що нараховували 16 міст та містечок, 429 сіл, 130249 ревізійних душ чол. статі. Річний прибуток становив понад 2 млн. злотих, але борги за маєтками Щенсн після його смерті складали 11623444

злотих. У період між двома спадковими поділами 1805–1822 рр., родова маєтність Потоцьких зазнає істотних кількісних змін. У 1808 р. було продано сс. Ладжинка, Шарина і Текуча Станіславу Шолайському, а с. Дубова – поміщику Теофілу Перетяткевичу, а в 1811 р. за один день 27 січня, Станіславом Потоцьким, флігель-ад'ютантом і камергером його Імператорської Величності було продано чотири села: с. Обозівка – Яну (Івану) Марковському та Казимиру Гуляницькому; с. Заячківка – Юзефу Юр'євичу; сс. Ухожа та Шельпахівка – Маріанні Чарковській. У 1809 р. Софія Потоцька пристала на пропозицію російського уряду продати повітове місто Умань до державної казни. Прецедент вже був, коли 1805 р. до казни за 783 668 руб. сріблом було куплено м. Могилів Подільської губернії, але за своїми характеристиками (геополітичними та господарськими) воно менш вигідне ніж Умань. Перевірка встановила, що річний прибуток – 191 145 злотих або 28 671 руб. сріблом складається з наступних статей: коштів від посесії, панщини, чиншу, ставщини, зборів за продаж товарів тощо [26, с .75].

Після придушення польського повстання 1830-1831 рр. питання оренди і посесії постало досить гостро. Уманські маєтки, що належали Александру Потоцькому, який підтримав повстання і за це підлягали конфіскації, знаходилися на оренді або посесії: Свинарка, Старі Бабани, Городецьке та інші. Зрозуміло, що ліквідаційна комісія, яка опікувалася питанням конфіскації маєтків Потоцького на користь держави, спочатку повинна була перевірити укладені контракти, а вже потім вимагати повернення до казни недоїмок або взагалі розірвати угоди [26, с .71].

Трансформація правобережних маєтків Потоцьких тульчинської гілки після смерті Станіслава-Щенсного відбувалася в умовах напружених стосунків між його дітьми, народженими від різних дружин. Недосягнення повноліття одними з них і небажання інших погодитись із втратою земельних володінь унеможливлювали негайний поділ спадщини. Ситуація змінилась у листопаді

1822 р., коли в Берліні померла Софія Потоцька. Вона залишила 38 434 кріпаків та 36 523 837 злотих боргу, або 5 478 575 руб. сріблом. У заповіті від 23 травня 1822 р. основними спадкоємцями вона назвала дітей від другого чоловіка Станіслава-Щенсного – Олександра, Болеслава, Софію, Ольгу і сина від першого шлюбу з Ю. Віттом – Івана, а Мечислава позбавила будь-якого спадку. [6, 162]

Земельна власність родини Потоцьких на Правобережжі на останню чверть XIX – початок XX ст. складала приблизно 150 – 160 тис. дес. У 90-х рр. XIX – на початку XX ст. на Поділлі та Київщині Потоцьким належало 65181 дес. землі, на Волині 77417 дес. землі (Заславський, Новоград-Волинський, Житомирський, Дубнівський, Кременецький, Острозький, Старокостянтинівський, Луцький повіти) [57, с. 184].

Наприкінці XVIII ст. Уманський повіт перебував у повній власності Станіслава-Щенсного Потоцького. На 1797 р. Станіславу Потоцькому в Уманському повіті належало 117 населених пунктів, у яких проживало 30.952 осіб чоловічої статі і 28.328 осіб жіночої статі, інших поміщиків у повіті на той час не було. У 1809 р. Софія Потоцька погодилася на пропозицію російського уряду продати повітове місто Умань до державної скарбниці, бо прецедент уже був, коли продали м. Могилів, але за своїми характеристиками (політичними та господарськими) воно було не таким вигідним, як Умань. Пожежа 3 липня 1809 р., у якій згоріла третина міста (205 будинків)⁴⁹, та невисока ціна (трохи більше 500 тис. руб. сріблом), яку пропонував російський уряд, змусили С.Потоцьку відмовитися від продажу міста [5, 187].

Після смерті Станіслава-Щенсного власником Уманського ключа став його син Олександр Потоцький. Однак за участь у Листопадовому повстанні Київське губернське правління 10 серпня 1831 р. наклало секвестр на величезні маєтності О. Потоцького, а 21 жовтня 1832 р. Микола I затвердив це рішення. До березня 1832 р. керівництво уманським маєтком здійснював колишній

управитель О. Потоцького Вікентій Расевич, а 13 березня маєток було остаточно передано Київській казенній палаті, яка призначила уповноваженим по уманських маєтностях капітана Маркевича та його помічника підполковника Бодаревського.

Російський уряд прекрасно розумів, що володарем краю завжди є той, хто володіє його економікою. На Правобережній Україні фінансову могутність шляхті забезпечувала земля, яка на кінець XVIII ст. майже вся була сконцентрована в її руках, а також у монастирів і церков. Крім приватних маєтків, шляхта розпоряджалася всією державною власністю, якою володіла у формі адміністративного управління або на правах посесії. Таке становище не влаштувало царат, а тому він взяв курс на зменшення шляхетського та католицького землеволодіння і збільшення проросійського. Початок цій політиці було покладено ще за Катерини II, котра роздала на Правобережжі наближеним до трону дворянам частину державних і конфіскованих маєтків, у яких нараховувалось 79 550 душ селян. При цьому вона наголошувала, що слід намагатися, щоб вся нерухома власність у краї перебувала у руках благонадійних поміщиків.

Одразу після приєднання Правобережної України російські чиновники розпочали ревізію державних маєтків, перевірку шляхетських прав і документів, які б підтверджували володіння шляхтою тими чи іншими маєтками. Одночасно йшла перевірка шляхтичів на визнання їх у дворянському статусі, оскільки в Російській імперії лише дворяни мали право володіти маєтками з кріпаками.

19 квітня 1794 р. Катерина II підписала указ «Про взяття в секвестр та конфіскацію маєтків учасників повстання та прийняття інших заходів для запобігання заворушень у краї». Ним російський уряд фактично дав знати місцевій еліті, що до непокірних, крім військової сили, будуть застосовуватись й економічні санкції.

Хоча складна політична ситуація в кінці XVIII – на початку XIX ст. змушувала царат проводити ліберальну політику на приєднаних землях, проте, в цей період готувався ґрунт для більш рішучих заходів із метою збільшення російського землеволодіння. У 1795–1835 рр. царський уряд провів ревізію державних маєтків, перевірку шляхетських прав і документів на право володіння землею.

Незадоволення поляків знищенням Речі Посполитої та зменшення їхньої політичної ролі призвели до повстання в 1830-1831 рр. Російський царат вміло використав його як привід до відкритого наступу на власність шляхти на Правобережжі. Події 1830-1831 рр. стали переломним моментом у ставленні царської влади до польського питання. Піднявши зброю проти російського царату, польська шляхта дала йому привід перейти до рішучих заходів щодо інкорпорації приєднаних земель. З цього приводу Д. Бовуа слушно зазначав: "Все мистецтво поліцейського режиму Миколи I полягало в тому, щоб при найменшій нагоді завдавати якнайдошкульніших ударів, тримаючи у страхі колишні польські території".

Основна мета конфіскації маєтків учасників повстання полягала в тому, щоб місцеве польське населення і встановити над ним повний контроль. Згодом частина колишніх повстанців, переважно заможних і впливових людей, завдяки особистим і родинним зв'язкам домоглася не лише помилування, а повернення собі конфіскованих раніше маєтків. Так, протягом 1839–1842 рр. Микола I помилував 128 польських шляхтичів Правобережної України [23, С. 367].

У 1833 р. для обліку майна в конфіскованому маєтку було розпочато його люстрацію. Ліквідаційна комісія мала прийняти маєток Потоцького до скарбниці, зробити опис і з наявних коштів погасити борги. Усе нерухоме майно Олександра Потоцького оцінювалося сумою в 7 158 732 руб. асигнаціями. Процес люстрації тривав довго, незважаючи на постійні нагадування з Петербурга.

В Україні графу Потоцькому належало біля 1,5 млн. га. На нього працювало 130 тисяч кріпаків. Річний прибуток пана складав 3 млн. злотих. Для селян граф був добрим господарем. За наказом графа кожний селянин мав жити не в землянці, а в надземній хаті. Для цього десятків кріпаків вивільняли від повинностей, і вони займались лишень будівництвом. Через кожні 6 років селяни повинні були саджати у своєму дворі певну кількість яблунь, груш, вишень та шовковиці. На своїх подвір'ях та інших непридатних для оранки землях висаджувати швидкорослі дерева – верби та тополі. Їх використовували для власних господарчих потреб [4, с. 256].

Потоцькі перебували в родинних зв'язках з родиною Браницьких, тому ми торкнемося земельних володінь Браницьких і пов'язаних із ними представників Потоцьких, що потрібно для характеристики певних землеволодінь та необхідно для загального кількісного обчислення землеволодінь Потоцьких. Францішек-Ксаверій Браницький отримав 1774 р. у спадок два міста і 134 села у Правобережній Україні. Цей маєток, поволі зростаючи, досяг найбільшого розвитку 1860 р., коли графам Браницьким в Київщині належало 229 сіл, 48 5000 дес. землі й 14% усіх кріпаків краю. У 1843 р., після смерті Владислава Ксаверійовича Браницького, його спадщина була розподілена між трьома синами: Владиславом, Костянтином і Олександром, – незначна частина маєтків відійшла також найстаршому сину Ксаверію та дочці Катерині, заміжній за Адамом Потоцьким, спадок дістався також їхній матері Розі Станіславівні Браницькій (уродженій Потоцькій, першій дочці Станіслава Щенсного-Потоцького). За законом $\frac{1}{7}$ частина належала Розі Станіславівні, тобто 13 787 душ, а дочкам по $\frac{1}{4}$ – або по 6 893 душ. Двом іншим сестрам покійного, Єлизаветі Красинській та Софії Одескальхі, посаг уже був виділений при їхньому одруженні (як віно), тому лише Розі Потоцькій належала її частина. Після смерті Владислава Владиславовича Браницького, у 1884 р. власницею

білоцерківських маєтків стала вдова покійного Марія Євстафіївна Браницька, уроджена кн. Сапіг [5, с.190].

На середину XIX ст. м. Шаргород належало Любомирським, але Єжи-Генрик Любомирський (1817–1872) продав місто близькому родичу кн. Роману Сангушкові, власнику Славути. Князь Р.Сангушко 23 лютого 1879 р. подарував Шаргородську волость у кількості чотирьох фільварків 158 дочці М. Потоцькій. А Марія Романівна вже подарувала місто дочці Юлії, яка остання і володіла ним. На момент здійснення дарчої Шаргородська волость мала розмір 5 277 дес., а вже на поч. XX ст. площа Шаргородського ключа складала 4 956 дес. М.Потоцька володіла Сатанівським маєтком у Подільській губернії. Крім того, вона була власницею землі (2 262 дес.) у Київській губернії у складі сс. Черепинців та Черепина з цукровим заводом. Ця маєтність дісталася їй від Романа Євстафійовича Сангушка за дарчою від 1879 р. На поч. XX ст. Юлії Альфредівні Браницькій (ур. Потоцькій) належало в с. Черепині в Таращанському повіті 2 285 дес. землі. 29 квітня 1918 р. всі нащадки Браницьких, Потоцьких, Радзивилів виїхали з Києва до Кракова, скориставшись введенням в Україні гетьманським правлінням. Пізніше величезні маєтки Браницьких–Потоцьких на Правобережжі були конфісковані радянською владою і поділені між селянами [5, с.193].

Піщівський ключ у Новоград-Волинському повіті мав у своєму складі (разом із придбаними орними, сінокісними, лісовими та іншими землями) 19 249 дес. І оцінювався сумою 703 000 руб. Смолдирівський маєток мав розмір 13 800 дес. У дослідженнях М.Козачки та Р. Афтаназі безпідставно стверджується, що Потоцькі у 1904 р. створили Корецьку (з 1000 га), а у 1912 р. Антонінську та Піщівську (Корецьку) (з центром у м. Новоселиця) ординації. В офіційних документах (ПСЗ) того часу про це не існує жодної згадки.

Центральна садиба величезного маєтку Потоцьких була розташована у с. Антонінах Заславського повіту: разом із палацем, парком і садом вона

охоплювала площу 34 дес. 2 тис. 123 саж. З 1823 р. в Антонінах діяла кріпосна мануфактура з виробництва сукна, було засновано конезавод, а 1845 р. неподалік села почала працювати цукроварня, яка незабаром стала власністю графа Потоцького. Юзеф-Миколай розбудував палац в Антонінах і заклав ботанічний сад. У Пилявині він заснував звіринець і заповідник площею 2500 га, відомий на всю Європу, в Шепетівці обладнав курорт для хворих на ревматизм. Під час революції та громадянської війни маєток в Антонінах був пограбований, палац згорів, сад занедбано.

Таким чином, упродовж XVIII – поч. XIX ст. у Правобережній Україні значна кількість земельних володінь належала Потоцьким герба Пилява та Любич. Від початку XIX ст. велике землеволодіння Потоцьких поступово розпорошувалося. Причин для цього було кілька. По-перше, родинні обставини (поділ між кількома спадкоємцями призводив до подрібнення маєтку); по-друге, постійна потреба в грошах змушувала продавати маєток чи заставляти його на тривалий час (були випадки, коли заставлений маєток конфісковувався за борги); по-третє, орендарі та офіціалисти в маєтках отримували землі в подарунок чи викупали їх за низькою ціною; по-четверте, на подрібнення маєтків впливала політика царського уряду. Через численні конфіскації, заборони на успадкування та купівлю землі заможні польські поміщики змушені були знаходити можливості для збереження землі в руках однієї родини. На середину XIX ст. на Правобережжі динамічно розвивалася тенденція до зникнення великих латифундій. Однак в останній чверті XIX ст. у землеволодінні Потоцьких спостерігається повторне повернення до них. Яскравим прикладом є створення заповідного Теплицько-Ситковецького маєтку та примноження земельних наділів у представників ланцюцько-шепетівської (волинської) гілки Потоцьких. Проте створення величезних латифундій у другій чверті XIX ст. істотно відрізняється від процесів другої половини XVIII – поч.

XIX ст. Воно було викликане бажанням заможної польської магнатерії зберегти економічний вплив і земельно-господарські комплекси в руках родини.

3.2 Господарська та доброчинна діяльність

У 1887 р. тридцятирічна Марія Щербатова переїхала до Немирова назавжди. Почавши розбудовувати маєток в Немирові, княгиня М.Г.Щербатова запросила чеського архітектора з Праги. У 1894 році він починає будівництво Немирівського палацу, яке майже закінчилося у 1900 році. Цей палац став окрасою Немирова.

Розвиток економіки Немирова та ріст його населення вимагали і сучасного транспорту, передусім - залізничного. У 1893 р. почалося будівництво вузьколінійної залізниці Вінниця - Немирів - Гайворон. Княгиня безоплатно надала до відчуження землі для прокладення залізниці через села Монастирок, Ковалівку та Чеколанівку. Княгиня Щербатова традиційно опікувалась і немирівським благоустроєм. У 1899 р. вона виділила 6900 руб. на забрукування основних вулиць. А місцева єврейська громада під тиском княгині вклала 1080 руб. на поліпшення санітарного стану містечка, адже через антисанітарію побуту мешканців та відсутність каналізації у місті раз у раз спалахували епідемії. У цей час княгиня М.Щербатова провела реконструкцію винокурного заводу, встановивши нову систему ректифікації спирту, що призвело до збільшення об'ємів виробництва і підвищення якості продукції. Спирт транспортували на Кам'янець-Подільський і Одесу, а далі - за кордон [2, С. 96–99.].

Близько 1901 р. до Брацлавського млина-крупорушки-олійні було прибудовано парову електростанцію, що живила струмом палац, винокурний завод, гімназію, критий ринок та інші господарчі споруди. Ця подія стала

початком електрифікації Немирова. Серед промислових підприємств тогочасного Немирова слід назвати ще й цегельню, що виробляла міцну цеглу з ініціалами власниці «МЩ» (Марія Щербатова). Продовжувала діяти у Немирові полотняна фабрика, де ткали тонкі полотна, рушники, скатертини, візерунчасті постільні і полотна та набивні тканини на одяг, хустки. Славились й килими Немирова з візерунками, які мали багато спільного з народними квітковими сюжетами. На Всеросійській сільськогосподарській та промисловій виставці 1913 р. у Києві демонструвалися вироби майстерні княгині М.Г. Щербатової: килими, мережива та вишивки.

На початку ХХ ст. княгиня Марія Григорівна приділяє багато уваги покращенню системи немирівських ставків. Для її реконструкції було підготовлено два проекти. Після визначення найбільш ефективної системи ставків розпочалось будівництво. Споруджується система шлюзів для пропуску води, облаштовуються береги паркового ставка, завозяться кам'яні брили, вимуровується грот. На немирівських ставках запроваджується ефективне рибне господарство. Тут працювали спеціалісти своєї справи. Продавали живу рибу та мальки. Крім вже згаданих виробів майстерень, княгиня Щербатова представила на виставці своє пасічне господарство: вулики та різноманітні зразки продукції.

Марія Григорівна господарство намагалася вести розумно і раціонально, на основі новітніх досягнень науки. Їй належало 14 495 дес. землі (15843 га), млини, винокурно-пасічний завод, спиртовий завод, заснований у 1890 році, який виробив у 1909-1910 рр. з хліба, картоплі та патоки 43 943 відр 40-градусної горілки.

Душею всіх технічних ідей в ті часи у Немирові був молодий князь Володимир Олексійович Щербатов (1880-1920), який по закінченню Немирівської гімназії навчався у 1900-1903 рр. в Новоросійському університеті в Одесі, а потім в політехнічних інститутах Варшави та Києва. Восени 1911 р. князя Володимира обирають гласним (депутатом) Брацлавського повітового

земства. Він активно займався громадськими справами, впроваджував технічні новинки на електростанції, створив у Немирові добровільну пожежну дружину. На початку 1912 р. за його участю в Немирові обладналася телефонна мережа на 68 абонентів. Цей рік можна вважати початком телефонізації Немирова, а князя Володимира Щербатова її батьком. Князь Володимир займався також і облаштуванням шлюзів на брацлавській греблі [2, с. 96–99].

Стиль життя поміщиків різної заможності був неоднаковий. У дрібних маєтках, де землеволодіння не перевищувало 100 дес., він відрізнявся від життя в резиденціях, чийм власникам належало по кілька десятків тисяч десятин, але саме спосіб життя найбагатших став стереотипом, в якому домінувала гармонія розкоші. Д.Бовуа, описуючи спосіб життя власника палацу в Антонінах графа Юзефа Потоцького, відзначав, що, коли він виїжджав з дому, розчинялись двері і два козаки розстеляли по засніженій доріжці червоний килим аж до підніжки екіпажу, який чекав на нього. Уся обстановка свідчила про багатство. Успадковані після Сангушків 60 тис. дес. чорнозему процвітали: кілька цукроварень, прекрасно доглянуті ліси, корпус управителів, добре оплачувані робітники, а в його центрі – розкішний палац і величезна стайня [4, с.259].

Немирівський плац князів Щербатових вирізнявся розкішшю, опис якого знаходимо у звіті завідуючого Вінницьким музеєм про службову поїздку до м. Немирова у справі культурно-історичного майна княгині Щербатової (Додатки, рис.6). Двоповерховий будинок був обставлений оригінальними й цінними меблями червоного дерева та карельської берези. Більшість виконані в стилі “ампір”. У палаці розміщувалася надзвичайно багата бібліотека, яка налічувала тисячі томів, написаних головними європейськими мовами, і містила чимало книг з історії мистецтва. Тут же зберігався архів із чиншовими документами, дарчими, фамільними документами Потоцьких, Строганових, Щербатових, Салтикових та інших близьких до родини осіб. Приміщення палацу було вбране витворами живопису, серед яких портрети, мініатюри,

образи тощо. Ще однією окрасою палацу були мармурові бюсти. Завідуючий Вінницьким музеєм після огляду палацу дійшов висновку: “Взагалі культурні багатства будинку неоціненні” [4, с.260].

Немирівський парк і палац було створено зусиллями садівників і архітекторів різних країн Європи, які сформували єдиний палацово-парковий ансамбль на 85 га. У парку росте 160 видів дендрофлори, а серед них - гінго, смереки, кедр сибірський, липа срібляста, бундук канадський, чорна сосна і сосна Веймута, платани, дуби тощо. Парковий ставок був прикрашений штучними гротами й скелями, тут плавали лебеді. Сам парк був прикрашений парковими скульптурами, парковими вазами. Зали палацу були декоровані різноманітними мармуровими медальйонами, на яких були зображені сюжети з античних міфів, картинами, камінами.

У жовтні 1897 р. Щербатова пожертвувала гроші на будівництво Київського політехнічного інституту, бо добре усвідомлювала значення освіти та культури. Графиня також надавала велику увагу освіті і в Немирові. Стан життя гімназії завжди був у полі зору Марії Григорівни. Її завжди цікавили питання харчування та здоров'я гімназистів, санітарно-гігієнічні умови проживання та навчання. Вона утримувала своїм коштом учнів [2, с. 96–99; 66, с.45].

У березні 1914 року князь В.О. Щербатов одружився з Оленою Петрівною Столипіною, дочкою трагічно загиблого у 1911 р. прем'єр – міністра – реформатора царської Росії П.А. Столипіна. Олександра займалася кустарною майстерністю. Завдяки її наполегливості Немирівська майстерня княгині М.Щербатової брала участь у різноманітних виставках. При кустарній майстерні діяла ткацька школа для дівчат. Тут навчали не тільки ткацтву, але й письму та арифметиці. Після закінчення навчання Марія Григорівна віддавала назавжди ткацькі верстати дівчатам-випускницям, на яких ті навчались у школі.

Водночас княгиня М.Щербатова багато уваги приділяла упорядкуванню Немирівського парку [2, с.97].

Наслідуючи дідові традиції меценатства, княгиня Щербатова продовжувала утримувати своїм коштом чоловічу та жіночу гімназії, лікарні, притулки, допомагала всім нужденним щодня. У роки Першої світової війни вона обладнала у своєму палаці шпиталь на 200 ліжок для поранених земляків, а сама перебралася в невеликий флігель. Посланці княгині зустрічали у Вінниці санітарні поїзди з фронту, приймали з них немирівчан і селян з навколишніх сіл і пересаджували їх на вузькоколійку до Немирова. Тут за кошт княгині чимало жінок прало і шило білизну, одяг для шпиталю, доглядало за пораненими. В основному роботою цього шпиталю опікувалась княжна Олександра [2, с.98].

РОЗДІЛ 4. ОСОБИСТЕ ЖИТТЯ ПОТОЦЬКИХ

4.1 Супутниці Потоцьких-чоловіків

Рід Потоцьких - один з найбільш впливових та могутніх в Польщі, його витоки сягають далеко в XVI століття. Серед представників цього славного роду були сильні і відчайдушні воєводи, які брали участь в битві за Смоленськ (1611 рік), в поході на Молдавію проти волохів, воювали з козаками на Україні (1637 - 1648 року), брали участь у війнах і зі шведами, і з російсько-саксонським військом. За їх численні військові перемоги за ними закріпилося звання Великих Воєвод. За родом Потоцьких закріпилося звання Великих Воєвод. Потоцькі підносяться в кінці XVI ст. коли брати Потоцькі відзначилися винятковими військовими перемогами.

Так, воєвода Брацлавський Ян Потоцький (1555-1611) брав участь у війні з Туреччиною за Молдавію, в результаті якої на молдавський трон був посаджений лояльний Речі Посполитій Єремія Могила. На знак подяки Государ Молдавський Єремія Могила видав свою дочку Анну Могилу за Станіслава «Ревера» Потоцького (1579-1667). Цей шлюб вперше поріднив рід Потоцьких з Могилами і Вишневецькими. Спорідненість з Єремією Могилою зробило Потоцьких «корольками» на Поділлі та Україні, також рід придбав титул Великих Гетьманів Коронних Речі Посполитої.

Що ж стосується обраниць чоловічого роду Потоцьких, то більш наглядний і цікавий є Станіслав Щенсний Потоцький. Але буде також важливо висвітлити постать матері Станіслава Потоцького Анни Ельжбти Потоцької (1724-1772 рр.), другої дружина Францішека Селезія Потоцького, яка була його далекою родичкою, батька Станіслава Потоцького, молодша від свого чоловіка на 24 роки. Анна для свого чоловіка принесла не тільки велике і багате придане, але усіма своїми силами і наполегливістю змогла вплинути на його просування до великої слави.

Анна Потоцька була жінкою гордою та чваньковитою, святенницею, яка ззовні аж забагато дотримувалася релігійних законів, але водночас була неприємною і суворою до свого оточення, жорстокою до своїх слуг, часто посеред темної ночі в неї виникало бажання підслухати під дверми свої панн, чи не ховають у себе якого молодика. Вона охоче полюбляла плітки і доноси про будь-які любовні інтриги, маючи прекрасні можливості для жорстоких покарань своїх панн та покоївок. шлюбі з Францішеком в них було четверо дочок і єдиний син – Станіслав Щенсний Потоцький, який народився 1751 року та помер 14 березня 1805 року, на якого вона плекала великі надії та сподівання та була впевнена, що дружиною його буде або королівська дочка, або точно дочка багатого князя чи графа. Але, на жаль, сподівання її були марними. Неочікувана кончина абсолютно здорової Анни була несподіваною в 49 років, яка зовсім не хворіла і до останнього дня свого життя була досить активною [62, с.96].

Її син Станіслав був тричі одруженим. Вперше Станіслав Потоцький одружився в грудні 1770 р., коли йому виповнилося 18 років. Вінчання було таємним, оскільки нареченою його була донька графа Комаровського і яка вже в той час виношувала дитя Станіслава Потоцького. Батьки його були деспотами без найменшої совісті і звичайних моральних перешкод, на сина у них були свої плани і Гертруду Комаровську невісткою вони бачити не бажали ні в якому разі. Згідно з маленької ініціативи Гертруди, батьки Станіслава дізналися про їхня вінчання через кілька тижнів після його відбуття.

За наказом батька Потоцького, Франциска Потоцького, Гертруду викрали і відвезли в монастир в лютому 1771 р. Однак, до монастиря вони не доїхали: нібито Гертруда випадково задихнулася під подушками, якими її накрили, для того, щоб не було чути крики. Труп Гертруди викинули в ополонку, але сім'я Комаровських не могла знати про смерть дочки ще кілька місяців, поки правда не виплила. Станіслав Потоцький різними способами догоджав батькам і намагався заслужити їх прощення. Не витримавши сильного тиску з боку

батьків, він одного разу закрився в туалеті і пробував перерізати собі горло, але спробам самогубства завадив камердинер, що в той момент вломився до вбиральні. У 1772 р. померли батьки, а в 1774 р. Станіслав завершив виплату сім'ї Комаровських компенсації, що становила тоді близько 700 тис. польських злотих [62, с.97].

Вдруге Потоцький одружився відразу після врегулювання справи з графом Комаровським - в грудні 1774 р., на Юзефині Амалії Мнішек. Юзефина писала картини і складала розповіді, разуче перевершувала чоловіка по інтелектуальному і культурному рівню розвитку. Також була темпераментної і активно спілкувалася з протилежною статтю: висловлюються припущення, що з одинадцяти дітей, народжених у шлюбі зі Станіславом Потоцьким, тільки троє перших - від нього. На людях Амалія поводитися як зразкова дружина і мати, але по-тихому давала волю темпераменту. У 1791 р. починається любов Потоцького і Софії Вітт. У 1795 р. Потоцький робить спробу розлучитися з Юзефиною, щоб одружитися на Софії, від якої на той момент вже мав кількох дітей. Юзефина розлучення Потоцькому не дала, в цьому її підтримала Катерина II (Юзефина була статс-дамою при дворі Катерини II).

«Прекрасна фанаріотка» або «прекрасна грекиня» - так називали Софію Костянтинівну Глявоне її сучасники за красу і рідкісну чарівність. За версією самої Софії, вона походила з знатного роду, що належав до царської грецької сім'ї, і була праправнучкою грецького магната Челіче. За версією її сучасника, польського посла в Константинополі Кароля Боскамп-Лясопольського, Софія була дочкою Костянтина Глявоне, небагатого грека, який торгував худобою.

Костянтин Глявоне помер, коли його дочці було 15 років. Незабаром після цього згорів під час пожежі будинок, в якому жили Софія з матір'ю і сестрами. Мати Софії стала куртизанкою і займалася звідництвом. Вона познайомила 17-річну Софію з послом Каролем Боскамп-Лясопольським, якому її дочка дуже сподобалася. Він поселив її у своєму палаці і найняв їй вчителя французької

мови. У 19 років (червень 1779 р.) Софія вийшла заміж за Юзефа Вітта, 39-річного коменданта Кам'янецької фортеці. На початку 1780-х рр. Софія була представлена польському королю Станіславу Августу, королю Пруссії Фрідріху II, австрійському імператору Йосипу II, графу Прованському (майбутньому королю Людовику XVIII), і всі вони були абсолютно зачаровані її красою.

У 1791 р. Софія знайомиться зі Станіславом Потоцьким і використовує всю свою чарівність для того, щоб заволодіти серцем найбагатшого магната України. Потоцький і Софія фактично стали жити як чоловік і дружина і мали дітей, але формально Потоцький продовжував бути чоловіком Юзефіни, а Софія - дружиною Юзефа Вітта. Софії близько 1796 р. так і не пощастило розлучитися з Віттом, спробувавши довести в суді, що Вітт силою взяв її за дружину. Також Потоцький виплатив Вітту за Софію трохи понад 2 млн злотих. Шлюб Потоцького і Юзефіни був розірваний в 1798 р., в тому ж році Потоцький і Софія одружилися. Після одруження у них народилося ще п'ятеро дітей. У травні 1802 р., в день іменин Софії, відбулося урочисте відкриття парку «Софіївка» - як подарунок іменинниці. У 1804 році Потоцький дізнався про те, що Софія перебувала в інтимному зв'язку з його старшим сином, Єжи Потоцьким. Для Потоцького, людини м'якої за характером, невірність Софії стала ударом, що в результаті психічно зламала його.

У березні 1805 р. Потоцький помирає, не допустивши до себе дружину перед смертю. Труну з тілом Потоцького було поставлено в костелі і залишено на ніч. Вночі невідомі роздягли небіжчика, зняли з нього всі ордени і коштовності, а оголене тіло поставили і обіперли об стіну. Поруч був приколений клаптик паперу з написом «за зраду батьківщині». На завершення можна додати, що Станіслав до кінця своїх днів зберігав медальйон із зображенням своєї першої дружини Гертруди Комаровської.

Що ж стосується Мечислава Станіславовича Потоцького (1799-1878), польського аристократа і магната, авантюриста, власника Тульчина, то дуже

вагомими і цікавими є його обраниці. Після отримання батьківської спадщини він вважався найбагатшим поляком середини XIX ст. Він виріс і отримав виховання в батьківському домі. На думку деяких істориків, був улюбленим сином Софії, інші стверджують, що він був нею відкинутий. Жив у розладі з братами і сестрами, в ході сімейного конфлікту, викликаного захопленням Мечиславом в 1820 р. Тульчина, призначеного його старшому братові Олександру, його мати заявила, що він є сином гвалтівника Караколлі, який напав на неї під час медового місяця в околицях Венеції. Мечислав відрізнявся від інших дітей Станіслава Щенсного по зовнішності і мав запальний характер, Мечислав вигнав свою матір з дому, і сімейна незгода стала відома при імператорському дворі в Санкт-Петербурзі. Спочатку цар Олександр I Павлович засудив Мечислава до заслання в Сибір, але під впливом друзів Мечислава вирок був скасований. Можливо, значення мала популярність М. Потоцького в колах польської знаті і зрештою Мечислав Потоцький був запрошений до царського двору, де за підтримки своєї матері був зарахований в імператорську гвардію і отримав чин камер-юнкера. Незабаром Мечислав Потоцький самовільно залишив столицю і повернувся до Тульчина. У 1822 р. приймав у своїй тульчинській резиденції самого російського імператора Олександра I [23, с. 154].

У 1825 р. Мечислав Потоцький одружився в Курилівцях на Дельфіні Комар (1807-1877), старшої дочки Станіслава Комара (1776-1832) і Гонорати Орловської. Католицький обряд вінчання відбувся 7 листопада в Вержбовці. У подружжя народилися дві дочки, які померли ще в дитинстві, тому Мечислав був незадоволений своєю дружиною, яка не могла народитися йому законного спадкоємця. Потоцький бив дружину і морив її голодом. Під час Польського повстання 1830 р. Дельфіна виїхала до Франції, покинувши свого чоловіка. Шлюбний союз розпався. До кінця життя Мечислав Потоцький виплачував своїй першій дружині пенсію в розмірі 100 тис. франків на рік.

Дельфіна володіла надзвичайною привабливістю, але трагічна доля спіткала її з Мечиславом, яка мала негативні наслідки, що гірко позначитися на її здоров'ї. У 1843 р. суд в Кам'янці-Подільському оголосив про розірвання шлюбу Мечислава Потоцького з Дельфіні Комар. У 1844 р. вдруге одружився в Києві на Емілії Свейковських (пом. 1894). Емілія була коханкою київського губернатора. Мечислав обіцяв передати Емілії мільйон рублів за народження сина. 28 лютого 1845 р. в Тульчині народився законний спадкоємець Мечислава - Микола Щенсний (1845-1921). Після народження сина в маєтку Потоцьких часто виникали конфлікти, предметом яких було здоров'я Миколи. Мечислав нав'язливим чином втручався в виховання спадкоємця і шкодив йому. В результаті побиття Емілії, її сестри, матері і сина, шлюб фактично розпався. Емілія зажадала розлучення, компенсації і покарання для чоловіка. В цей час в Києві перебував сам російський імператор Микола I, щодо якого Мечислав порушив правила етикету. Даний факт і скарги місцевих жителів на Мечислава за численні обмани привели до його арешту. Мечислав Потоцький був висланий до Саратова і повинен був сплати компенсацію в розмірі 180 тис. руб. Йому було обіцяно скоротити термін заслання за прийняття православ'я і виплату компенсації всім постраждалим. Щоб прийняти православне хрещення, Мечислав Потоцький мав вивчити католицькі догми, які він не знав, а потім православні, прийняти ім'я Михайло і хрестити свого сина Миколу за православним обрядом. Незважаючи на те, що Мечислав виконав всі умови, термін заслання не був скорочений [63, с. 64].

У 1846 р. на засланні померла від холери позашлюбна дочка Потоцького, а через кілька днів Мечислав спробував втекти з Саратова. Втеча не вдалося, потім були знову спроби втечі, в котрій йому допоміг його улюблений, але позашлюбний син Григорій, який супроводжував батька під час заслання. У 1871 р. Григорій Потоцький помер після подій Паризької Комуни. 15 січня 1869 р. Мечислав Потоцький продав Тульчин за 1 845 516 руб. своїй племінниці

Марії, дочці Болеслава Потоцького, дружині Григорія Строганова, який 9 грудня 1874 р. продав місто російському уряду за 3,5 млн руб. 26 листопада 1878 р. 79-річний Мечислав Потоцький помер у Парижі.

Граф Болеслав Станіславович Потоцький (29 березня 1805 - 22 листопада 1893) - церемоніймейстер, дійсний статський радник, громадський діяч з роду Потоцьких, брат Мечислава Потоцького, займався благодійністю в галузі народної освіти. Шістнадцята дитина в родині польського магната Станіслава Щенсного Потоцького, народжений Софією Глявоне в Тульчинській резиденції через кілька місяців після смерті батька, отримав домашнє виховання під керівництвом матері. У 1825 р. він одружився на княжні Марії Олександрівні Салтиковій, на вісімнадцятирічній дочці князя Олександра Миколайовича Салтикова і Наталії Юріївни, уродженої Головкиною.

Княжна Марія Олександрівна Салтикова, в заміжжі графиня Потоцька - світська дама 1820-х і 1830-х рр., якій присвячували вірші російських поетів «золотого століття» і яку зобразив на своєму останньому портреті О.Кипренский. За народженням належала до верхівки петербурзького суспільства, будучи онукою найбільших сановників - графа Ю. А. Головкина (по матері) і ясновельможного князя Н. І. Салтикова (по батькові). Перші роки після заміжжя жила в Петербурзі, даючи в своєму будинку бали і танцювальні вечори, які відрізнялися «смаком і розкішню декорування». Через хворобу сухот з 1832 р. було змушена майже постійно жити за кордоном. Можна припустити, шлюб цей був по любові. По крайній мірі, з боку нареченого, в двадцять років одружився на майже безприданниці. Що ж стосується нареченої або, швидше за все, її батьків, - сватання напевно сталося з розрахунку: батько Болеслава - граф Станіслав Щенсний-Потоцький був одним з найбагатших людей Російської імперії. У спадок Болеславу Потоцькому дісталася від матері маєток на Поділлі - Немирів з Ковальової і прилеглими до неї селами Яри і Хвостовці, приносило неабиякі прибутки. А він, будучи дбайливим поміщиком, їх примножив. Чуже

багатство не раз викликало заздрісні ремарки безприданниці Доллі, що жила на мізерні подачки від дипломатичного платні чоловіка. В їхньому шлюбі була одна дочка Марія Болеславівна, яка народилася в Римі 1 серпня 1839 р. Останні роки графиня Потоцька жила окремо від чоловіка.

У 1844 р. графиня Потоцька, вже невиліковно хвора, оселилася в фешенебельному районі Парижа, на Вандомській площі. У січні 1845 р. його померла. Похована на невеликому кладовищі на Монмартрі. Граф Потоцький звів над її могилою каплицю, а надгробний пам'ятник замовив скульптору Ф. Дюре [23, с. 393].

Можна багато наводити прикладів укладених шлюбів шляхетного графського роду Потоцьких, але зазначені вище та історично зафіксовані укладені шлюби, дають нам наглядний приклад того, що будь-який представник роду міг та бажав одружуватися декілька раз, маючи внаслідок цього багато спадкоємців. Обраниці ж їхні не завжди не були щасливі у шлюбі та не завжди отримували багато радості від заміжжя, тому це супроводжувалося позашлюбними зв'язками, як чоловіків, так і дружин. Для когось шлюб із представником роду Потоцьких закінчився трагічно, маючи на увазі Гертруду, дружину Станіслава Щенсного або ж долю його матері Анни, яка теж раптово померла.

4.2 Шлюбні стратегії жінок із роду Потоцьких

Оскільки у роботі згадується граф Станіслав Щенсний Потоцький, укладення шлюбів якого, то доцільно було б розкрити шлюбні шляхи його нащадків. Пелагея Роза Потоцька (31 серпня 1775 - 1846), дочка відомого Станіслава Потоцького (1752-1805) і Жозефіни Амалії Мнішек, зросла в Тульчині, де її батько, помандрувавши Європою, побудував прекрасний палац,

розбив великий парк і втілював багато нововведень у відання сільського господарства і не тільки.

Саме її, «надзвичайно красиву, скромну, милосердну і інтелігентну» вибрав в дружини Францішек Сапега, один з найбагатших женихів того часу. У 1793 році відбулася шикарне весілля. У перший рік спільного життя чоловік запросив в Деречін відому художницю Марі Елізабет Луїзу Виже-Лебрєн, яка писала портрети європейських монархів та інших дуже відомих особистостей. Художниця не змушувала молоду господарку позувати, робила начерки під час вечірок і балів. Але шлюб Пелагеї з Францішком не був щасливим. Після розлучення, вона жила у Варшаві разом з донечкою Анелею. Її апартаменти на вулиці Орлей, були «досить тісні, але оформлені з дивним смаком». В апартаментах Пелагеї вирувало життя. Не було тижні без прийомів і балів. Постійно бували на них родичі і рідні (сестри і брати) Пелагеї, з чоловіків бував Павло Сапега (1781-1855), її майбутній чоловік. Приблизно в 1708 р. вони все ж таки одружилися. Перший чоловік переписав Пелагеї маєток у Високому, и «небагато» грошей.

У той час як її другий чоловік допомагав Наполеону знову зайняти французький престол (1815 р.), Пелагея розпочала будівництво нового палацу в Високому. З Павлом Сапегой Пелагея народила двох синів: Францішка Ксаверія і Леона. Францішек Ксаверій (1807-1882 рр.) і Леон (1811-1884 рр.) високівський маєток успадкував Францішек Ксаверій. Пелагея фанатично захопилася суспільством Мальтійського ордена. Померла і похована в Парижі.

Варто відвести місце для розгляду життєвого і шлюбного шляху Вікторії Потоцької, яка була однією з доньок Станіслава Щенсного від його другого шлюбу з Жозефіною Георгіївною Мнішек. Вікторія Потоцька народилася в 1780 р., і була даруванні в статс-дами до Двору Катерини II в 1793 р. в сім'ї найвельможнішого шляхетного графського роду Потоцьких [49, с. 227].

Вікторія мала двох чоловіків. Першим, після пишного весілля в Санкт - Петербурзі в 1801 р., став Пер Франції Октавія Шуазель-Гуфье (1773-1840), в Росії займав посаду камергера Найвищого Двору. З ним вона розлучилася в 1821 р., і в тому ж році вийшла заміж за генерала Олексія Миколайовича Бахметева (1774-1841 рр.), намісника Бессарабської області, одного із найхоробріших російських генералів, який втратив ногу під Бородіно.

Носківці дісталися їй на початку ХІХ ст. Знаменита своєю красою і пристрасстю до веселого життя і авантур, Вікторія спочатку жила в основному в Вільно або в маєток першого чоловіка Павлова, в Носківці ж навідувалася рідко. Залишивши Октавія Шуазеля-Гуфье, і ставши першою жінкою Бессарабії, де її новий чоловік був Губернатором, Вікторія більшу частину свого часу проводила в Бессарабії. Цікавий факт що у Бахметева і Потоцької була дочка, Варвара Олексіївна, але датою її народження значиться 1816 рік - тобто за п'ять років до весілля за Бахметєва. Правда, можливо, що дата весілля, взята з польського джерела, не вірна, так само як і дата розлучення - 1821 р. Від другого шлюбу Бахметєва мала одну дочку, Варвару, що вийшла заміж за гвардії полковника В.Г.Столипіна, від першого шлюбу дітей не було. 27 червня 1826 р. Вікторія Потоцька помирає, перебуваючи в Москві і Носківцями керував її чоловік, Олексій Миколайович Бахметєв [49, с. 233].

Іншим яскравим прикладом постають постаті дочок Станіслава Щенсного від третьої дружини, красуні гречанки, Кисельова Софія Станіславівна, яка народилася в 1801 р. в тульчинській садибі Потоцьких. Через рік в сім'ї Потоцьких в 1802 р. з'явилася ще одна дочка – Ольга (Додатки, рис.4).

Софія-молодша залишилася без батька, коли їй ледь виповнилося чотири роки. Ользі, відповідно, було три. Дівчатка росли в великих володіннях їх стародавнього роду. На Україні, в Тульчині, у графині-вдови було два палаци, за розмірами і розкішшю не поступалися столичним, а в Умані рідкісне, колись на честь дружини назване Потоцьким маєток Софіївка.

Після смерті чоловіка в 1805 р. графиня Софія Костянтинівна Потоцька протягом багатьох років вела важку боротьбу за спадок з пасинками. Одним з головних адвокатів у справі Софії Потоцької був граф Милорадович. Результат справи багато в чому залежав від петербурзького генерал-губернатора графа Милорадовича. Він був великий любитель жжінок, щоб його завоювати вона направила свою красуню-дочку Ольгу, годинами залишала її наодинці з ним в його кабінеті. Милорадович пристрасно закохався в Ольгу. Граф Олизар розповідав, що приймальний кабінет Милорадовича весь був прикрашений картинами, гравюрами і статуетками, що зображали Ольгу Потоцьку. Вона нишком потішалася над його пристрасстю і разом з сестрою Софією змушувала його робити багато непідходящого для його віку і саме такими шляхами старшій Потоцькій вдалося виграти процес. Софія Потоцька, захопившись якою-небудь ідеєю, зупинитися вже не могла. І ось на одному з балів зими 1818-1819 рр. молода графиня, зустрівшись з Пушкіним, повідала йому історію, що так її схилювала, історію, яку вона почула від своєї матері [63, с. 69].

Очевидно, її розповідь ввібрала подробиці гаремного світу, про які вона знала і з розповідей матері, і зі своїх кримських вражень. На даний час відомо, що Пушкін в той вечір відчув себе зачарованим: сюжет тієї розповіді і справді був хорошим, а ще більше Софія його зачарувала, розповідаючи з великим захопленням та переживанням. В подальшому ця історія переросла у вірші, які виклав Пушкін із ніжним трепетом.

Але піросла старша дочка легендарної красуні, і тепер уже обидві Потоцькі, з'являючись на балах в розкішних туалетах, викликали загальні захоплення. Хтось із поетів вигукнув: «Мати незрівнянна! А дочка зрівнялася з матір'ю!» Що ж, можливо, зрівнялася в красі, але за характером відрізнялася. Молода графиня Софія Станіславівна була кокеткою, що не колекціонувала шанувальників. Швидкоплинна любовна інтрига-гра, що так пожвавлює життя жінок цього століття, була зовсім не в її дусі. Вона характеризувалася

зосередженістю та замкненістю. «У ній все нетутешнє», - писали про Софію. Її називали Мінервою, а ця богиня відзначена мудрістю, творчістю. Інтереси Софії дійсно незвичайні для дівчини її кола.

Софії ледь виповнилося шістнадцять, коли в маєтку Потоцьких почав часто появлятися один з найблискучіших представників гвардійської молоді, якого звали Павло Кисельов. Уродженець Москви, з родовитої, хоча і небагатої сім'ї. Все, чого досягла ця людина до неповних тридцяти років, було плодом виключно власних зусиль, волі, характеру, підприємливості, блискучому розуму. Дівчина, заради якої Кисельов став їздити в будинок Потоцьких, була хороша при будь-якому освітленні, найяскравіший сонячний промінь не міг би виявити на її обличчі, сіявшим усіма барвами молодості, ні найменшої вади.

У квітні 1821 р. Софія Потоцька була оголошена нареченою Кисельова. У серпні цього ж року в Одесі відбулася їх весілля. Свідками були граф Олександр Ланжерон, градоначальник Одеси, і бойовий товариш нареченого генерал Михайло Орлов. Вінчалися двічі: за християнським обрядом у похідній табірній церкві та в міському костьолі. Після весілля молодята вирушили до Тульчина, «місто Потоцьких» і місце служби Кисельова, начальника штабу 2-ї армії.

Софія Станіславівна без ані найменших зусиль зачарувала товаришів по службі чоловіка, що стали завсідниками їхнього будинку. Ад'ютант Кисельова Микола Басаргін згадував, що дружина начальника «була уособлена доброта, дуже розумна, веселого, відкритого характеру, але разом з тим неймовірно неуважна і не звертала уваги ні на які світські умови». Та й Павло Дмитрович, тільки на свій лад, теж вибивався з «умов». При залізній начальницькій хватці в його діях було багато серця і людяності. Він скасував у себе тілесні покарання солдат і налагодив навчання грамоті. «Слуга царю, батько солдатам ...» - сказано ніби спеціально про Кисельова. Молода дружина, не зволікаючи, зробила його батьком справжнім. У червні 1822 р. у Кисельових народився син Володимир, для Кисельова це було справжнім подарунком. Олександр І, який з

повною прихильністю відносився до цього союзу мужності і краси, привітав особисто щасливих батьків [40, с. 257].

Але людині дано лише пригубити спокою і радості, але ніколи - насолодитися ними досхочу. Восени 1822 р. Кисельов отримав тривожного листа з Берліна. Його знаменита теща написала, що здоров'я її різко погіршилося, що вона відчуває свій кінець, готова до нього і просить зятя відпустити до неї попрощатися улюблену Софію з маленьким онуком. При Потоцькій в Берліні була молодша дочка Ольга, майбутнє якої дуже турбувало матір, яка помирала. Дівчина на виданні - хто стане їй опорою і порадиником? Відносини Потоцької з синами, як нерідко буває в багатьох сім'ях, були затьмарені чварами через спадщину. Кисельов, чоловік Софії, волею-неволею був втягнутий в сімейний розподіл, але проявив такт і делікатність. Теща зуміла оцінити це. Тепер її надії були пов'язані тільки з Павлом Дмитровичем. Він залишався єдиним чоловіком в їх пересвареному сімействі, кому вона могла б довірити Ольгу.

Павло Дмитрович прийняв до серця все, написане тещею. Він вирішив попросити відпустку і їхати в Берлін разом з сім'єю, хоча і побоювався за дружину і крихітного сина, для яких це була зовсім не легка подорож. Відпустку йому дали, але вийшла затримка з паспортом. Софія Станіславівна не знаходила собі місця. Зрештою, не дочекавшись чоловіка, вона кинулася в карету з чотиримісячним малюком на руках і в час осінньої сльоти вирушила до Берліна. Їй вдалося скрасити останні дні матері. Благословивши дочок і онука, легендарна жінка, так пожвавився своєю химерною долею хроніки того часу, залишила цей світ. Кисельов нарешті приїхав до Берліна, але вже не застав тещу в живих. Олександр І, сповіщений про смерть прекрасної графині Потоцької, надіслав співчуття і дозволив поховати її в Росії [40, с. 282].

Повернувшись з Берліну тривога поселилась в сімействі Кисельових. Павло Дмитрович цілими днями не виходив з кабінету. Життя в будинку

мимоволі пожвавлювалося лише одним - підготовкою до весілля: Ользі Потоцькій нарешті знайшовся наречений. Ним виявився Лев Олександрович Нарішкін, генерал-майор, на сімнадцять років старший за свою наречену. Багатий, родовитий, але особливими талантами не був відзначений, він доводився двоюрідним братом Михайлу Семеновичу Воронцову, знаменитому новоросійському генерал-губернатору і «господареві» Одеси. Подейкували, що Граф Воронцов Михайло Семенович мав любовний зв'язок з найкращою подругою дружини і господинею кримського маєтку Місхор Ольгою Станіславівною Нарішкіною, уроджену Потоцькою. У світі вважали, що Воронцов влаштував в 1824 році шлюб Ольги Потоцької зі своїм кузенем Львом Нарішкіним для прикриття власного роману з нею. Лев Олександрович Нарішкін, будучим господар маєтку в Місхорі, генерал-майор, багатий, родовитий, доводився двоюрідним братом Михайлу Семеновичу Воронцову, який в 1823 році став генерал-губернатором Новоросійського краю. У цьому ж 1823 році восени Лев Олександрович одружився на графині Ользі Станіславівні Потоцької, яка була молодша за чоловіка на сімнадцять років.

Але не все було так безтурботно.. Почалося, власне, з дрібниці: Ольга, яка була повною протилежністю своїй сестрі, не схильній до любовних авантур Софії, закохала в себе чоловіка сестри. Напевно і вона і Кисельов думали, що справа обійдеться звичайною інтрижкою, що так оживляла сірі будні. І коли зрозуміли, що це не зникне, що не пройде, що це - любов, то сильно злякалися. Але справа була зроблена і ще багато років їм довелося жити з цим недомовленим почуттям, з цим тягарем, з болем, завданним рідній сестрі та власній дружині відповідно.

Повернення ж Кисельових у Тульчин ознаменувався радісною і важливою подією. Імператор сповістив листом Павла Дмитровича, що історія з дуеллю не похитне його поваги до нього і високої оцінки ділових якостей. Тепер причин хвилюватися про кар'єру не було. У визначений термін отримали Кисельові

звістку і з Одеси: у Нарішкіних народилася дочка, яку звичайно ж, назвали Софією - в пам'ять матері і в честь сестри. Це була єдиний дитина у Льва Олександровича і Ольги Станіславівни. І надалі, Міхорський маєток було передано у володіння їй - Софії Львівні [62, с. 96].

Під кінець 1824 р. на Кисельових обрушилося нещастя: раптово помер їхній дворічний син Володимир. Павло Дмитрович тяжко переносив горе. Софія ж занурилася в глибоку печаль. До того ж її мучило, що вона ніяк не може завагітніти знову. Пригнічений станом дружини, Кисельов написав, як це він зазвичай робив у важкі моменти життя, давньому другові Денису Давидову. Кисельов відвіз дружину за кордон. Софія Станіславівна довго лікувалася на водах. Потім вони вирушили до Парижа, місто, яке ніяке інше не здатне вселити віру в майбутнє. До 1829 р. шлюб Кисельових фактично розпався. Без формального розлучення Софія Кисельова поїхавши за кордон, після того як чоловік влаштував її справи так, «щоб вона не могла розоритися, навіть якби хотіла», велику частину часу вона проводила в Парижі, де вела відкритий і веселий спосіб життя, обертаючись у вищому суспільстві.

Розлучившись із чоловіком, Софія Станіславівна багато подорожувала. Бувала в Гамбурзі, Баден-Бадені, Марієнбаде, Римі, Відні, Ніцці, здійснила поїздку в Палестину, іноді приїжджала в Росію, відвідувала рідні південно-західні маєтку, бувала і в улюбленому Криму (наприклад, в серпні 1846 року). Відносин з сестрою Ольгою Кисельова не припинила.

Живучи в 1835 році в Карлсбаді, графиня Кисельова була пристрасно закохана в А. Г. Строганова, і коли він збирався виїхати, вона просила його залишитися. Отримавши відмову на балу, вона вирушила піти топитися в мілку річку, куди фіакри виїжджали тільки для того, щоб помити колеса. Пристрасна Кисельова змогла б там замочити тільки поділ своєї сукні, що вона і зробила. На наступний ранок все місто бачило, що вікна її завішені турецькими шаллями, червоними, білими, чорними та іншими по числу віконеч [62, с. 96].

З кінця 1850-х рр. вона майже постійно жила в Парижі, де мала свій салон на Єлисейських Полях. Зберігаючи колишню красу, Кисельова була майстерною співбесідницею, але нестримно надавалася пристрасті до гри в карти. У неї день у день велася велика гра, нерідко затягується на всю ніч. Будучи вже зрілої дамою, вона стала спадкоємицею величезного стану. У 1840 році - в Бад-Хомбург було відкрито казино, яке стало її пристрастю. У перший же свій приїзд на цей курорт Софія Кисельова розпорядилася побудувати там цілих чотири будинки. Пізніше вулиця, на якій вони були побудовані, отримала назву «Kissilewstrasse». Протягом майже тридцяти років графиня регулярно грала в казино. На старості років вже немічну, нездатну самотійно пересуватися графиню привозив в казино слуга, і вона проводила там весь день. Тільки закриття казино в 1872 р. змусило стару графиню покинути Бад-Хомбург. Померла 2 січня 1875 р. в Парижі в своїй квартирі у віці сімдесяти чотирьох років, мабуть, в повній самоті.

Її чоловік, який пожертвував «життям людини приватних суспільних обов'язків», став видатним державним діячем (з 1829 - керуючий Молдовою і Валахією, в 1834 - генерал від інфантерії, член Державної ради, міністр Державних майна. З 1839 - граф, 1856-1862 - російський посол в Парижі). Займаючи офіційний пост в Парижі, він побоювався зіткнень з дружиною, яка сміливо виражала свої симпатії Польщі. Але графиня Кисельова більше проводила час за гральними столами в Ніцці і Монте-Карло [23, с.352].

У той час в своєму витонченому будинку Наришкін, відомий своєю гостинністю, влаштовував блискучі прийоми. На них господарювала його красуня дружина, яка понад усе любила наряди, постійно змінювала багаті костюми і з великим натхненням підтримувала розмови про колір, малюнки матерії, довжині і крої сукні. Шлюб Ольги був нещасливим, красива і кокетлива вона мало підходила ледачому і сонливому, хоча і доброму Наришкіну. Граф Кисельов і князь Воронцов, звинувачували чоловіка і його тітку, знамениту

Марію Антонівну, яку, не соромлячись, називали злою, старою чаклункою, виставляючи Ольгу Станіславівну тільки жертвою фатального впливу тітки. У 1835 р. Марія Антонівна оселилася з чоловіком в Одесі, і Лев Нарішкін проводив у неї дні і ночі.

У 1838 р. Ольга з дочкою супроводжувала чоловіка для його лікування за кордон, де вони провели кілька років. Вони довго жили у Відні, Берліні, Мюнхені, Римі. У лютому 1846 р. її єдина донька Софка, шалено нею улюблена, стала дружиною графа Петра Павловича Шувалова (1819-1900).

Розлучившись з дочкою, на тендітні плечі Ольги Станіславівни лягли всі турботи про хворого чоловіком. Здоров'я Льва Нарішкіна погіршувався з кожним днем, він пересувався на милицях і надії на одужання не було. У листопаді 1846 р. помер у Неаполі. Перевізнивши тіло чоловіка в Петербург і поховавши його в Благовіщенській усипальниці Олександрівської лаври, Ольга Станіславівна оселилася в родині дочки в Криму. В кінці 1850-х років Ольга Станіславівна поїхала в Париж. Тут відбувалися її останні зустрічі з П. Д. Кисельовим, тут вона і померла 7 жовтня 1861 р. й була похована на кладовищі Пер-Лашез [23, с. 382].

Отже, шлюбні практики жінок з Потоцьких базувалися на аристократичному оточенні, що цілком закономірно для тієї епохи. Проте ні багатство, ні високі зв'язки не унебезпечили їх від нестабільності в особистому житті. Нерідким було розірвання шлюбу, що можна пояснити глибинними процесами зміни суспільної ролі жінки, підвищенням її самоідентифікації та самостійності. Незадоволення особистим життям виступало підставою для близьких відносин поза межами шлюбу. Все це слід розцінювати як вияв модернізаційних процесів.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши чималий обсяг літератури та джерел, де по-різному викладено цікаву історичну, а інколи інформацію, взяту з легенд, повістей, слухів, захоплюєшся настільки, що ніби повертаєшся в минуле, де вирувало аристократичне, багате, шляхетне життя, в якому були присутні нотки любові, що ставилися вище, неважливих на той момент інших цінностей.

До характерних ознак поміщицького землеволодіння на Правобережжі можна віднести домінування польського поміщицького землеволодіння до середини 1890-х рр., поступове поширення з кінця 1890-х рр. землеволодіння російського дворянства; збереження великих маєтків.

Маєткам Потоцьких притаманні риси, характерні для пореформеного періоду розвитку Правобережжя: загальна аграрна спрямованість економіки, спеціалізація у вирощуванні й переробці зернових культур і цукрового буряка, запровадження у господарствах нової техніки та удосконаленого реманенту, порівняно широке застосовування добрив, використання вільнонайманої праці, співпраця зі значною кількістю дрібних і середніх торговців, поширення посередництва й оренди. Усе це дозволяло збільшувати продуктивність праці та загальну прибутковість маєтків. Наприклад, дохід від буряківництва приблизно у 10 разів перевищував прибуток від зерновиробництва.

Упродовж XVIII – початку XIX ст. у Правобережній Україні значна кількість земельних володінь належала Потоцьким гербу Пилява та Любич. Від початку XIX ст. велике землеволодіння цих родів поступово розпорошувалось. Через численні конфіскації, заборони на спадкування та купівлю землі заможні польські поміщики знаходили можливості збереження землі в руках однієї родини. У середині XIX ст. на Правобережжі динамічно розвивалася тенденція до зникнення великих латифундій. Втім, у останній чверті XIX ст. у

землеволодінні Потоцьких спостерігається повторне повернення до них. Яскравим прикладом є створення заповідного Теплицько-Ситковецького маєтку та примноження земельних наділів у представників ланьцутсько-шепетівської (волинської) гілки Потоцьких. Проте створення величезних латифундій у другій чверті XIX ст. істотно відрізняється від процесів другої половини XVIII – початку XIX ст. Воно було спричинене бажанням заможної польської магнатерії зберегти економічний вплив і земельно-господарські комплекси в руках родини.

Виробництво у маєтках Потоцьких орієнтувалось на ринок. В організації господарювання поєднувались різні методи виробничого процесу, що дозволяло зміцнювати позиції та поліпшувати результати виробництва. Поширювався розрахунок рентабельності, що стимулював використовувати всі ресурси з більшою користю для себе, краще збалансовувати всі складники у структурі господарства.

Успіхи поміщицьких господарств у галузі землеробства не варто ототожнювати винятково з механізацією, тому що вони впливали не стільки із застосування техніки, скільки з нових способів використання ґрунтів, ретельної оранки, ротації культур, яка одночасно націлювалася і на усунення пару, і на покращання тваринництва – джерела добрив, а, отже, засобу уникнення виснаження ґрунтів. Систему, яка характеризувалася цими рисами, в XIX ст. називали «високим сільським господарством».

На місці колишніх дворянських латифундій відбувалося активне формування господарств підприємницького типу.

Господарство Потоцьких було спрямоване на найпродуктивніші статті доходу, характерні для регіону розташування маєтків. Вирощували й сіяли лише те, що могло становити статті доходу. Найбільші прибутки давали великі багатогалузеві господарства Потоцьких, які мали розвинену переробку: цукроваріння, винокуріння, лісозаготівля, тваринництво, паперові та борошномельні заводи тощо.

Нині, коли наша держава проходить період свого становлення, особливої ваги набуває неупереджене вивчення історичного досвіду України. Але саме на цьому етапі, в умовах помітної руйнації ціннісних орієнтирів тоталітарної доби і формування нових концептуальних підходів до аналізу історичних процесів та явищ, стоїть проблема запобігання новим кон'юнктурним оцінкам, хибним напрямкам у наукових дослідженнях.

Сьогодні в Україні існує і постійно зростає величезний попит на інформацію стосовно польської культури і державного реформування, накопиченого позитивного досвіду демократичного вдосконалення системи управління й організації суспільно-політичного життя. Причому підвищений інтерес українців і поляків до спільної українсько-польської історії та культури спостерігається не лише в професійних сферах діяльності, а й на побутовому рівні спілкування пересічних громадян.

Українські генеалогічні дослідження ніколи не припинялися, попри несприятливу політичну й ідеологічну кон'юнктуру за часів радянської влади, але суттєво змінювалися мета дисципліни, об'єкт її уваги, звужувався спектр використання, що, в остаточному підсумку, спричинило занепад вітчизняного родознавства.

Сьогодні спостерігається бурхливий розвиток генеалогічних студій в Україні, але не всі вони мають необхідний науковий рівень. Тому виникнення генеалогічних інституцій та часописів, популяризація досягнень світового родознавства, розробка теоретичних і методологічних засад зазначеної дисципліни сприяють значному піднесенню національного родознавства.

Всі обраниці для укладання шлюбу в графському аристократичному роді володіли неземною красою, але водночас були зі знатного, відомого і багатого роду, з великим приданим, що відігравало чи не найважливішу роль.

Дружини, висвітлені у даній роботі, мали стійкий характер, наполегливість, витривалість і проходили через тяжкі, а подекуди і трагічні

вчинки своїх чоловіків, які були в пошуках справжніх почуттів, тому і бажали одружуватися по декілька раз. Звісно, що законна дружина, повноцінна сім'я ніколи не ставали перепорою на шляху позашлюбних відносин, як свідчить історія, навіть з особами з близького кола родини.

Бажання належати до аристократичного роду, гордо зватися «графинею» перекреслювало почуття власної гідності, втрата цієї ж гідності, що супроводжувалося багатьма скандальними і бурхливими романами, які притаманні були кожному із найвеличнішого того часу магнатського роду Потоцьких, які володіли незліченними статками та маєтками.

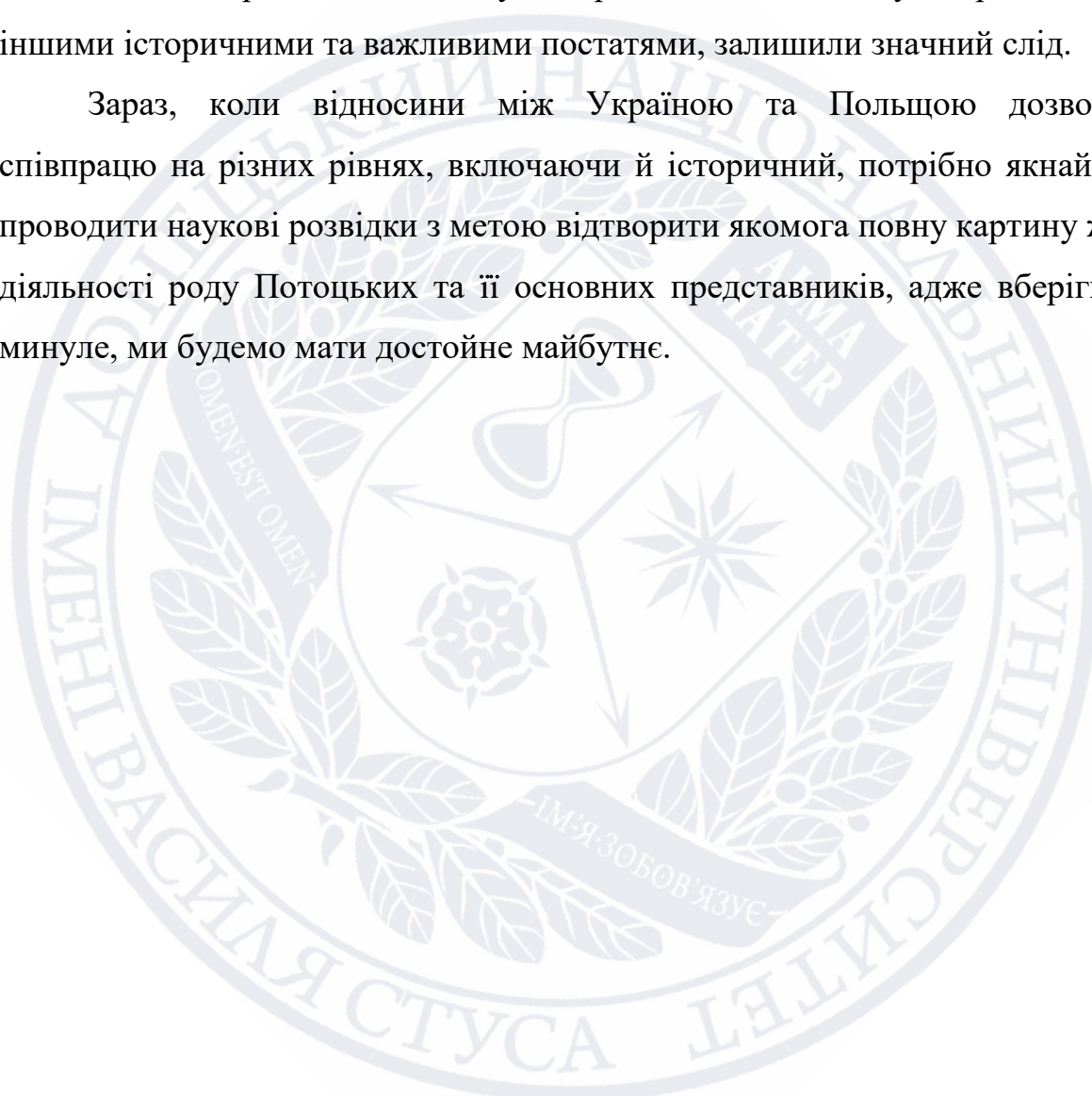
Яскравим прикладом у роботі постав Станіслав Щенсний Потоцький та його третя дружина Софія Глявоне де Вітт, їхні сини та дочки, в яких теж досить великий багаж стосунків шлюбних та позашлюбних, хоч шлях до їхнього одруження був наповнений спершу таємничості, а згодом і повної відкритості, бажання, обману, спонукання, але приніс водночас і багато щастя їм обом. А для нас залишився неймовірно красивий парк «Софіївка», подарований своїй коханій обраниці.

Цей парк в 1796 році побудував на честь своєї дружини польський і російський політик і меценат Потоцький. Історія складна, неоднозначна, місцями темна. Область мотивів і спонукань можна лише трактувати, ґрунтуючись на якихось фактах, не більше того. Там є водоспад, який служить шторою таємній кімнаті. За часів Потоцьких там було розміщено велике ліжко, увійти в кімнату можна було через бічний вхід, проведений під фонтаном.

Аналізуючи шлюбні шляхи представниць жіночої лінії, які продовжували рід Потоцьких, можна стверджувати, що і в наступному поколінні особливо нічого не помінялося. Також були присутні вінчання, шлюб, щасливе сімейне життя, яке не тривало довго, в якому появлялися сумніви, що супроводжувалися бажанням відчувати справжність почуттів з іншими особами.

Однозначно можна зробити висновок, що любов покоряла серця всіх з роду Потоцьких, роду який був на той час одним з величних та аристократичних. Оскільки, в той час було вкладено неодноразово шлюб, то відповідно, ще багато нащадків, шлюбних і позашлюбних, продовжували рід Потоцьких, творили вже власну історію, також величну, переплітаючись з іншими історичними та важливими постатями, залишили значний слід.

Зараз, коли відносини між Україною та Польщею дозволяються співпрацю на різних рівнях, включаючи й історичний, потрібно якнайшвидше проводити наукові розвідки з метою відтворити якомога повну картину життя та діяльності роду Потоцьких та її основних представників, адже вберігши своє минуле, ми будемо мати достойне майбутнє.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX вв.). Москва: Наука, 1969. 395 с.
2. Барнасюк О. С. Княгиня М.Г. Щербатова в історії м.Немирова. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2006. Вип. XI. С. 96–99. с.96
3. Барнасюк О. С., Романюк І. М. Історія немирівської гімназії (кінець XVIII – початок XX ст.). *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*. Вінниця: ДП ДКФ, 2005. С. 79-84.
4. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. 334 с.
5. Борисенко В., Головащенко М., Кривоший О. Українки в історії. Київ: Либідь, 2004. 328 с.
6. Брославський В. Л. Аграрна політика російського царату на Правобережній Україні у 1793–1861 рр.: зміни у землеволодінні і землекористуванні. 07.00.01 – історія України: автореф. дис. канд. Істор. наук. Черкаси, 2007. 20 с.
7. Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имения и о крестьянском деле. Санкт-Петербург, 1867. 265 с.
8. Гендерний аспект жінки у сучасному суспільстві: нормативно-правові та методичні матеріали. Черкаси, 2003. 36 с.
9. Гісцова Л. З. До історії родових і особових фондів землевласників Правобережної України XVI – початку XX ст. *Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: наук. доп. всеукр. конф.*, 19–20 листоп. 1996. Київ, 1997. Ч. I. С. 101–106.
10. Гісцова Л., Шовковий Д. Тульчинська лінія Потоцьких у документах державного історичного архіву України, м. Київ: Огляд. *Історія України*. 1997. № 18 (34). С.3.

11. Довідник з історії України / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. Т. 2. Київ: Генеза, 1995. 440 с.
12. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Вінницька область / гол. ред. кол. Тронько П. Т. та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 777 с.
13. Історія Української РСР: у 2 т. / Редкол.: К. К. Дубина (голов. ред.). Т. 1. Київ: Наукова думка, 1967. 807 с.
14. Історія Української РСР (: У 8 т., 10 кн. Т. 3: Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.) / Голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; Редкол. тому: А. Г. Шевелєв (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1978. 608 с.
15. Історія Польщі в архівному документі / Підг. Я. Крохмаль. Варшава-Київ, 2004. 140 с.
16. Історія Польщі / За ред. П.С. Федорчака. Івано-Франківськ: Видавництво «Плай», 1995. 57 с.
17. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні: Монографія / За загальн. ред. Л.О. Смоляр. Одеса: Астропринт, 1999. 440 с.
18. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 496с.
19. Клименко Т. А. Дендропарк «Софіївка» в дослідженнях Григорія Храбана. *Г.Ю. Храбан. До 100-річчя з дня народження. Збірник статей і матеріалів / Т.А. Клименко. Дробів, 2002. С. 31-42.*
20. Клименко Т. Умань за часів Потоцьких: документальна замальовка. *Архіви України. 2005. №4. С. 237-241.*
21. Косенко І. С., Кривошея І.І. «Софіївка» – одісея Потоцьких. Київ: Академперіодика, 2007. 48 с.
22. Краткая история Польши: с древнейших времен до наших дней. Москва: Наука, 1993. 528 с.

23. Кривошея І. І. Польські аристократи Потоцькі в соціально-економічному та суспільно-політичному житті підросійської України (кінець XVIII – початок XX століття). Умань, 2013. 400 с

24. Кривошея І., Кривошея І. Родинна хроніка: генеалогічні та історико-красознавчі нариси. Умань: РВЦ «Софія», 2006. 87 с.

25. Кривошея І. Графи Потоцькі: сторінки історії тульчинської лінії. Умань: РВЦ «Софія». 20 с.

26. Кривошея І. І. Потоцькі герба Пилява: Тульчинська лінія. Київ: Науковий світ, 2000. 16 с.

27. Кривоший О. П. Жінка в суспільному житті України за часів козаччини: Історичні розвідки. Запоріжжя: Поліграф – Просвіта, 1998. 68 с.

28. Кривоший О. П. Материзна: Жінка в правовій культурі українського народу (X – перша половина XVII ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2001. 95 с.

29. Кривошея І. Оренда в українських маєтках Потоцьких у другій половині XVIII – першій третині XIX століття. *Емінак: Науковий щоквартальник*. 2008. № 1–4(3). С. 68–72.

30. Лабур О. В. Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (XVI-XVIII ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 1999. 16 с.

31. Лань О. Вир кохання Потоцьких. *Високий замок*. 2003. 30 липня. С. 3.

32. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.). Київ: Наукова думка, 1970. 206 с.

33. Лобко О. До історії родинних цінностей Потоцьких, Строганових, Щербатових. *Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля / Ред.: Л.В. Баженов*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 1. С. 326-334.

34. Лобко О. Зв'язки між родинами Потоцьких (гербу срібна Пилява), Строганових, Щербатових. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Біла Церква, 2000. С. 34-37.

35. Лобко О. А. Історія родинних архівів графів Потоцьких, Строганових, Щербатових на Поділлі. *Магістеріум. Історичні студії*. Київ, 2001. Вип.7. С.41-44..

36. Лобко О. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах суспільно-економічної трансформації 1831-1917 рр. (за матеріалами володінь графів Потоцьких): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2008. 20 с.

37. Лобко О. Родові архіви Потоцьких, Строганових та Щербатових, пов'язані з Поділлям. *Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць*. Т.5. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. С. 305-312.

38. Лобко О. Теплицько-Бубновецький-Ситковецький маєток родини Потоцьких ХІХ – початку ХХ ст. Наукові записки НаУКМА. Київ, 2006. Т. 52. Історичні науки. С. 18-25.

39. Лобко О. Трансформація земельної власності в Російській імперії (на прикладі маєткових комплексів представників родин Потоцьких, Строганових, Щербатових на Поділлі кінець ХVІІІ – поч. ХХ ст.). *Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва: Зб. наук. пр. / За ред.: О.І. Кожухаря, В.О. Ветохіної*. Кривий Ріг, 2004. С. 153-167.

40. Лоек Є. Історія прекрасної бітнінки. Київ: Юніверсал, 2005. 448 с.

41. Лоек Є. Нащадки Потоцького. Черкаси, 1999. 204 с.

42. Мамалыга А. И. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период (1861–1900): автореф. дисс. ... канд. истор. наук (07.00.02). Каменец-Подольский, 1978. 22 с.

43. Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины ХVІІІ в. (социально-экономическое развитие). Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1961. 236 с

44. Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60–90-ті рр. ХІХ ст.). *Український історичний журнал*. 1974. № 10. С. 73–79.

45. Мемуари графини Потоцкой. URL: http://drevlit.ru/docs/polsha/XVIII/1780-1800/Potockaja_A/text76cb.php
46. Минарик Л. П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XX – начала XX вв. Москва: Наука, 1971. 144 с.
47. Монке С. Ю., Петренко А. І., Кузнецьк Т. В. та ін. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття): Монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. 266 с.
48. Описи Подільської губернії кінця XVIII - початку XIX ст. / Укл. С.А.Копилов, А.Б.Задорожнюк. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 124 с.
49. Павлюк В. В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини XIX ст. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції*. Хмельницький, 1999. С. 220-236.
50. Подолия. Историческое описание. Санкт-Петербург, 1891. 100 с.
51. Погребінський О. Столипінська реформа на Україні. Одеса: Пролетар, 1931. 128 с.
52. Яворський М. Коротка історія України. Харків: Держвидав України, 1926. 144 с.
53. Ролле А. Й. Фатальна красуня. Вінниця: Облуправління по пресі, 1990. 55с.
54. Соломонова Т. Р. Родові бібліотеки польської шляхти XVIII – початку XX ст.: вінницька сторінка. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*. Вінниця: ДП ДКФ, 2005. С. 67-73.
55. Старченко Н. П. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2002. 18 с.
56. Темірова Н. Р. Промислове підприємництво у поміщицьких господарствах українських губерніях на зламі XIX–XX ст. *Історичні і політологічні дослідження*. 2014. № 1–2. С. 64-72.

57. Теплицко-Ситковецкое заповедное имение графа К.К.Потоцкого Киевской и Подольской губерний. Киев, 1897. 126 с.

58. Труды комиссии по описанию имений, состоящих при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. Киев, 1893. 231 с.

59. Циганюк В. Ф. Нещасні щасливі. Маловідомі сторінки з минулого життя Тульчинського двору. Вінниця: Редакційно-видавничий відділ Вінницького управління по пресі, 1991. 28 с.

60. Ціборовська-Римарович І. О. Книжки Тульчинської бібліотеки Потоцьких. *Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ*. Вип. Київ, 1998. С. 117-121.

61. Ціборовська-Римарович І. Польські видання XV–XVIII ст. у фонді відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. *Бібліотечний вісник*. 2004. № 4. С. 2-7.

62. Ціборовська-Римарович І. О. Родові бібліотеки Правобережної України століття (Вишневецьких – Мнішків, Потоцьких, Мікошевських): історична доля та сучасний стан. Київ, 2006. 396 с.

63. Чубіна Т. Д. Гендерні аспекти в дослідженні біографій представниць родини Потоцьких (на прикладі Софії та Гелени Полоцьких). *Український селянин*. 2006. Вип.10. С.95-97.

64. Чубіна Т. Д. Листи Софії Потоцької до свого пасерба Щенсного Єжи як джерело вивчення маловідомих сторінок історії родини Потоцьких. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2008. Вип. 133-134. С. 62-71.

65. Чубіна Т. Д. Перше покоління Потоцьких: погляд крізь призму століть. *Чорноморський літопис*. 2010. Вип. 2. С. 33-40.

66. Чубіна Т. Д. Щенсний Єжи Потоцький: біографічний нарис. *Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія". Сер.: Історичні науки*. 2008.

Т. 88. Вип. 75. С. 133-139.

67. Школы на Волыни и Подолии в 1862 году. Санкт-Петербург, 1863. 156 с.

68. Яворський М. Коротка історія України. Харків: Держвидав України, 1926. 144 с.

ДОДАТКИ

Рис. 1. Станіслав Щенсний Потоцький

Рис. 2. Гертруда Комаровська

Рис. 3. Софія Глявоне де Вітт

Рис. 4. Софія та Ольга Станіславівни Потоцькі

Рис.5. Палац Потоцьких у Тульчині (Вінницька область)

Рис. 6. Палац княгині Марії Щербатової у Немирові (Вінницька область)

Рис. 7. Палац Потоцьких с. Носківці (Жмеринський район, Вінницька область)

Рис. 8. Палац Потоцьких у с. Дашів (Іллінецький район, Вінницька область)

Рис. 9. Мавзолей Потоцьких у с. Печера (Немирівський район, Вінницька область)

Рис. 10. Будинок Потоцьких в Могилів-Подільському (Вінницька область)

Рис. 11. Водяний млин Потоцького в селі Сокілець (Вінницька область)

Рис. 12. Маєток Сангушко-Потоцьких у с. Антоніни (Хмельницька область)

Рис. 13. Палац Потоцьких у с.м.т. Микулинці (Тернопільська область)

Рис.14. Замок Потоцьких у селі Золотий Потік (Тернопільська область)

Рис.15. Садба Шувалових-Потоцьких у Тальному (Черкаська область)

Рис. 16. Софіївський парк місто Умань (Черкаська область)